

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ МІСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА**

Л. М. Жванко, Г. Г. Фесенко, М. В. Яцюк

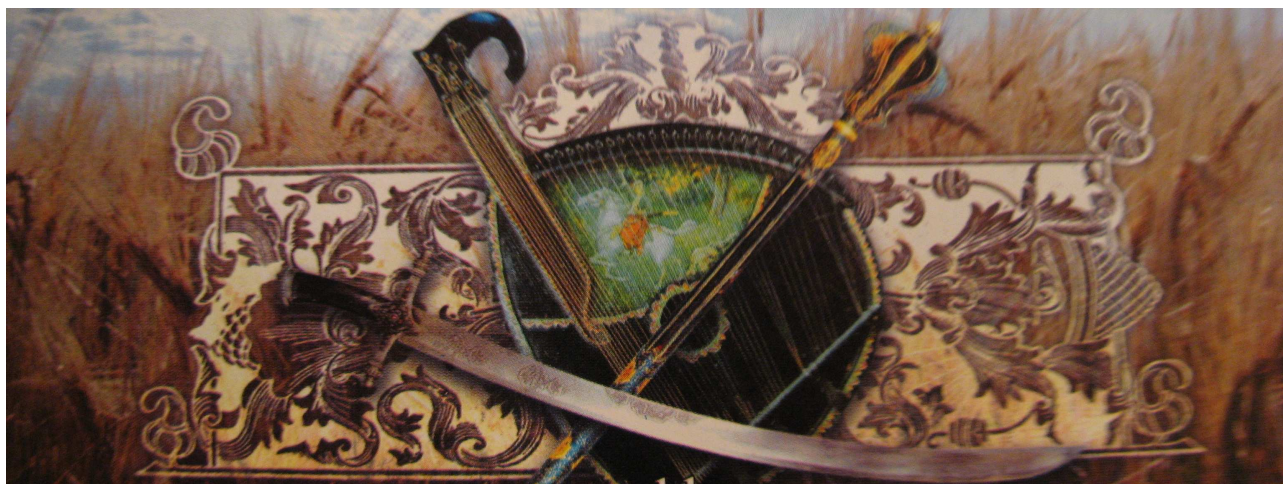
**МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ПІДГОТОВКИ ПРАКТИЧНИХ
(СЕМІНАРСЬКИХ) ЗАНЯТЬ**

з дисципліни «Історія України»

(для студентів денної і заочної форм навчання за напрямками підготовки

6.060101 – «Будівництво»; 6.060103 – «Гідротехніка (водні ресурси)»,

6.020107 – «Туризм»)

Харків – ХНАМГ – 2009

Методичні вказівки до практичних (семінарських) занять з дисципліни «Історія України» (для студентів денної і заочної форм навчання за напрямками підготовки 6.060101 – «Будівництво»; 6.060103 – «Гідротехніка (водні ресурси)»; 6.020107 – «Туризм») / Укл.: Жванко Л. М., Фесенко Г. Г., Яцюк М. В. – Харків: ХНАМГ, 2008. – 92 с.

Укладачі: к.і.н., доц. Л. М. Жванко,
к. філос. н, доц. Г. Г. Фесенко,
к.і.н., доц. М. В. Яцюк

Рекомендовано кафедрою «Історії і культурології» ХНАМГ,
Протокол № 11 від 08.04.09.

Загальні методичні вказівки

Згідно з програмою Міністерства освіти і науки України з підготовки кваліфікованих фахівців у всіх галузях народного господарства у вищих навчальних закладах є обов'язковою для вивчення історія України.

Вивчення історії України як науки потребує теоретико-методологічного, науково-методичного та організаційно-практичного забезпечення. Наріжним загально методичним принципом виступає осягнення суті історичного процесу в нашій країні на підвалинах об'єктивності й історизму, духовності й гуманізму. Тісний зв'язок, взаємодія теорії і практики в напрямку реалізації пізнавально-творчої функції історичної теорії і формування у студентів свідомої потреби в оволодінні пропонованого предмета вимагає залучення загальновідомих функцій історії, широкого кола ідей, проблем, уявлень, асоціацій міждисциплінарного характеру.

Головною метою вивчення історії України є виховання людини на засадах патріотизму, формування особистості, інтелекту, усвідомлення власної причетності до державотворчих прагнень українського народу.

В умовах подальшої гуманізації навчального процесу в академії кафедра бачить пріоритетним викладання предмета в інноваційному ключі. Механізм осягнення інновацій полягає в реалізації окремих блоків: історія і практика; співвідношення історичного і логічного; основи психології, участь студентів і викладачів у наукових конференціях; діалоговий характер навчання тощо.

Основними формами вивчення курсу історії України є лекції, семінарські заняття, самостійна робота студентів, наукова робота через участь студентів у конференціях.

Лекції охоплюють весь курс історії України. Вони покликані допомогти студентам опанувати головні питання і проблеми тем, полегшити і поглибити їх вивчення за науковою історичною літературою. Лекції мають пізнавальний, цілісний характер і сприяють розвиткові історичного мислення у студентів.

Семінарські заняття є формою контролю за самостійною роботою студентів. Водночас вони дають змогу розкрити індивідуальність особистості через підготовку доповідей, розгорнутих бесід, дискусій, круглих столів, рецензування та обговорення рефератів, колоквиумів. Такі активні форми навчання допомагають студенту поглибити і творчо осмислити одержані знання.

Самостійна робота в бібліотеках, Internet дає можливість знайомства з монографіями, документами, альтернативними точками зору різних авторів на конкретні проблеми. Самостійна робота виховує у студентів самодисципліну, почуття відповідальності, вміння орієнтуватися в розмаїтті думок і підходів, творчо осмислювати одержані знання.

Кращому засвоєнню матеріалу сприяють екскурсії по музеях Харкова, які проводять викладачі кафедри. Культпоходи до театрів знайомлять студентів з культурним життям нашого міста. Краєзнавчі подорожі, що регулярно організовуються кафедрою, сприяють неформальному збагаченню культурно-теоретичними і духовними цінностями студентів і викладачів.

Особливе місце посідають консультації, що проводяться всіма викладачами кафедри. Вони спрямовані на допомогу при підготовці до практичних занять, написанні рефератів, підготовці до іспитів.

Найкращі студенти беруть участь у наукових конференціях. Це сприяє поглибленню інтересу до наукових досліджень, вихованню і розвитку культури мови, вмінню та навичкам публічних виступів, участі в дискусіях.

Знання і навички студентів, що виховуються під час вивчення курсу «Історія України»:

- володіння інформаційними структурами;
- вміння здійснювати пізнавальні процеси;
- відтворення процесів репродуктивного мислення;
- оволодіння мотиваційними процесами;

вміння дати визначення не тільки того, що було в історії, а й що це означало;

здійснювати консультативне конструктивне реагування на окремі дії і результати навчання;

вміння долати стереотипи історичного мислення;

гуманістичні ціннісні орієнтири в житті;

знання періодизації, концептуальних проблем історії України, основних термінів і понять, дат і дійових осіб українського державотворення.

Таким чином, виходячи з потреби подолання переважно інформаційного типу викладання курсу історії України, кафедра прагне до максимального широкого використання методів і засобів організації навчального процесу, що забезпечують ефективне управління пізнавальною діяльністю студентів, формування у них високої культури і професіоналізму.

Інформаційний обсяг (зміст) дисципліни

Модуль 1. Історія України

Змістовий модуль (ЗМ) 1.1 Етнічна ідентифікація. Періоди, закономірності формування та розвитку етнополітичних процесів в українських землях:

1. Джерела та історіографія історії України;
2. Українська етнологія: теорія та сучасна практика;
3. Освіта і наука в українській духовності;
4. Етнографічні студії в контексті історії України;
5. Українці і світ;

ЗМ 1.2 Суспільно-політичний розвиток українського народу в контексті визначальних тенденцій розвитку державності України:

1. Українське державотворення: етапи та особливості;
2. Українство у боротьбі з національним та соціальним гнобленням;
3. Історичні студії економічного розвитку України;
4. Геополітичне становище України: історія та сучасність.

Тема 1. Джерела та історіографія історії України

1. Усні та письмові джерела.
2. Речові джерела.
3. Інші історичні джерела.
4. Вітчизняна історіографія.
5. Іноземні історики України.

Мета семінару: розглянути джерельну базу історії України; простежити становлення Київської держави, аналіз еволюції її державно-політичного устрою у IX-XIII ст.; класифікувати існуючі джерела історії України; проаналізувати вітчизняну й іноземну історіографію історії України.

У першому питанні необхідно з'ясувати типи історичних джерел, їхнє походження, а також можливий спосіб їхнього опрацювання.

Історичні джерела – це все те, звідки ми дізнаємося про історію. Вони розподілені на декілька типів: усні, письмові, речові, лінгвістичні, зображальні, фото- і кінодокументи, електронні документи тощо.

Найбільш старий тип історичних джерел – це усні джерела. У старі часи більшість людей була неграмотною, отже, вони могли отримувати лише усну інформацію. На підставі таких оповідань і переказів виникли фольклорні твори – народні думи, легенди, пісні, що містять цінну історичну інформацію. У першій половині XX ст. значення усної інформації з історії України знову різко збільшилося.

Письмові джерела – це головне джерело наших знань про історію України (і про історію взагалі). Вони дуже різноманітні. Найбільш чисельними є документи – письмові тексти, що мають правове значення. Будь-яка державна чи недержавна установа або організація створює та отримує дуже велику кількість різноманітних документів. Більш важливі з них зберігаються в спеціальних установах – архівах.

Студент повинен звернути увагу на конкретно-історичні обставини появи того чи іншого типу історичного джерела.

Друге питання значно розширює уяву про багату джерельну базу української історії. Мова йде про речові джерела. Їхнє походження різноманітне. У вивченні цих джерел перед веде археологія.

Часто єдине, що дійшло до нас від тих часів – це певні матеріальні залишки людської діяльності, тобто артефакти – предмети, явно оброблені чи змінені

людьми. Пошуком подібних артефактів займаються археологи. Археологів часто називають «істориками з лопатою», бо подібні матеріальні залишки здебільшого поховані під шаром ґрунту. Для дописемних часів історії України археологічні матеріали залишаються головним історичним джерелом. Ключове поняття археології – поняття археологічної культури. Це відносно однорідний комплекс речей, який існував протягом певного часу на єдиній території. Бувало, що одну археологічну культуру змінювала зовсім інша. Для археологів це є свідченням приходу іншого населення. Місця, де знаходять значну кількість археологічних матеріалів – археологічні пам'ятки. Це можуть бути стоянки первісних людей, старі городища та селища, могильники, кургани тощо.

З археологами тісно співпрацюють представники багатьох інших спеціальностей. Хіміки займаються аналізом знайдених металевих речей та інших предметів. Фізики зараз розробили досить точні методи радіоізотопного датування знайдених предметів. Зокрема, для предметів молодше 10 тис. років вирішальне значення має радіокарбонний метод, для більш давніх часів – калій-аргоновий метод тощо. Сутність радіоізотопних методів полягає в тому, що у стародавніх речах набагато меншим є відсоток нестійких, радіоактивних ізотопів, наприклад, атомів вуглецю C_{14} стосовно до C_{12} . Значні археологічні установи України зараз мають власні фізичні лабораторії. Суттєве значення для визначення точної дати історичних подій мають також згадки про сонячні і місячні затемнення, появу на небі комет, які вміють точно датувати астрономи.

Геологи за знахідками давніх ґрунтів встановлюють давні кліматичні умови. Ботаніки займаються дослідженням рослинних залишків, зокрема, залишків культурних рослин. Дуже важливими є також ботанічні дослідження пилку рослин із різних археологічних шарів. За співвідношенням пилку різних рослин можна реконструювати екологічні умови давніх часів у відповідній місцевості. Зоологи досліджують кістки свійських та диких тварин на археологічних пам'ятках.

Дуже важливе значення для пізнання нашого минулого мають дані антропології. Антропологи вивчають, зокрема, кістки давніх людей. За кістками вони можуть досить багато розповісти про умови життя людей, деякі їх хвороби і навіть точно реконструювати за черепом зовнішній вигляд людини. Дуже важливим є також визначення особливостей расового типу людей минулого. Антропологи, звичайно, досліджують не тільки старі кістки, а й сучасних живих людей.

Надзвичайно важливого значення зараз набули генетичні дослідження, перш за все дослідження генотипу (ДНК) людей методами молекулярного аналізу. Тепер стало можливим безпосередньо визначати спорідненість між собою представників різних народів. До речі, доведено близьку генетичну спорідненість між собою всіх українців. А от росіяни в більшості близькі до українців лише за «чоловічими» генами. А за «жіночими» – набагато ближче до естонців, фінів та північних німців. Зараз розроблено і методи виділення генетичного матеріалу зі старих кісток.

Крім археологічних знахідок важливим історичним джерелом є різноманітні споруди. Студентові необхідно чітко представляти специфіку й матеріально-духовну цінність названих видів історичних джерел. Зверніть увагу, що вони формувалися протягом багатьох століть і зберігають в собі безпосередні відбитки часу.

Проаналізуйте роль і значення музеїв в збереженні й дослідженні історичних джерел. У музеях іноді зберігають і цінні письмові джерела. Але перш за все будь-який музей – це сховище саме речових та зображальних джерел. Крім державних історичних є також археологічні, краєзнавчі, заводські, шкільні, приватні музеї тощо. Музеї часто проводять і значні історичні дослідження. Зараз в Україні існує понад 4 тисячі музеїв.

Третє питання семінару носить інформаційно-узагальнюючий характер. Воно формує чітке уявлення студента про розмаїття й цінність історичних джерел. Серед них зображальні джерела, петрогліфи, книжкові ілюстрації, гравюри, історичні реконструкції, картографічні джерела, кінофотовідеодокументи тощо.

Особливу роль у вивченні джерельної бази історії України відіграють допоміжні історичні дисципліни. Вони покликані досліджувати цілий комплекс історичних джерел таких, як нумізматичні джерела тощо.

Окремо слід сказати про власно лінгвістичні джерела з історії України. Тобто значна інформація про історію міститься у самій мові. По-перше, це загальні дані про лексику (словесний склад мови), зокрема про запозичення іншомовних слів. Такі дані багато говорять про культурні зв'язки між народами у різні епохи. Походження слів вивчає етимологія. По-друге, це генетичні зв'язки (спільне походження) різних мов, зокрема, української, наявність у різних мовах слів спільного походження. Наприклад, викликає інтерес наявність значного пласту спільної лексики у слов'янських та давньоіндійських мовах. Окреме історичне

значення має ономастика – наука про власні назви та імена. Серед таких назв найбільш важлива для істориків топоніміка – наука про географічні назви. Географічні назви самі по собі можуть бути дуже цінним історичним джерелом. Деякі з них своїм походженням сягають у сиву давнину, їх вік може складати понад п'ять тисяч років. Особливо це стосується деяких гідронімів – назв українських річок. Отже, різноманітні словники української та інших мов, зокрема, етимологічні, порівняльні та топонімічні є важливим історичним джерелом.

Таким чином, історики мають у своєму розпорядженні досить різноманітні і змістовні історичні джерела. Проте ці джерела є дуже нерівноцінними. Серед них іноді зустрічаються явні підробки. Набагато частіше джерело є справжнім, проте містить неправдиву або тенденційну інформацію. Часто буває, що різні історичні джерела протирічать одні одним. Але ж історики навчилися з цим розбиратися. В принципі робота історика дуже схожа з роботою слідчого. Недарма кажуть про «суд історії». Методи дослідження і узгодження між собою різних історичних джерел вивчає окрема допоміжна історична дисципліна – джерелознавство.

Дослідженням історії самого вивчення історії України займається спеціальна її галузь – історіографія України. Цій проблемі присвячені третє й четверте питання семінару. Студент повинен звернути увагу, що історіографія ділиться на вітчизняну і закордонну.

До вітчизняної історіографії відносяться пам'ятки української історичної думки – давньоруські літописи. У XIV-XVI ст. традиції давньоруського літописання продовжилися у Великому князівстві Литовському та Польщі. Зокрема, відомі літописи з Волині, Львова, Києва та з Білорусії. За загальною побудовою вони були подібні до давньоруських: літописців цікавили головні політичні події, іноді – життя того монастиря або міста, де жив літописець, або якісь найбільші природні катаклізми.

Особливе значення серед літописів другої пол. XVII-поч. XVIII ст. мають історичні твори, присвячені козацьким війнам. Звідси їх умовна назва – «козацькі», «козацько-старшинські» літописи, хоч від літописів у традиційному розумінні вони значно відрізняються.

Для повного вивчення питання про вітчизняну історіографію, студент повинен розглянути історіографічні здобутки XVIII-XX ст., визначити історичні особливості появи того чи іншого дослідження з історії України.

Необхідно дати відповідь на таке питання: як вплинуло українське національне відродження на розвиток вітчизняної історіографії? В першій половині XIX ст. склалося три центри українського національного відродження: у Харкові, Львові і дещо згодом у Києві.

В останній третині XIX ст. і на початку XX ст. в Україні плідно діяла вже ціла низка історичних товариств, історичні кафедри п'яти університетів (Київ, Харків, Одеса, Львів, Чернівці) та ряд інших установ, виходили історичні часописи, був надрукований величезний масив історичних документів різних епох.

Окреме місце посідає радянський період української історіографії. Разом зі значними здобутками можна побачити і чималі недоліки. Серед таких – надмірна ідеологізація, політизація й відверта фальсифікація української історії.

Важливо знати і розбиратися в авторських творах вітчизняного й закордонного походження, які досліджували історію України.

Писати про історію України почали ще античні історики. З того часу і майже до сьогодні іноземні історики описували населення України і перш за все українців найчастіше або як грізних ворогів, проти яких довелося боротися, або як країну, через яку довелося подорожувати.

У XIX ст. на тлі загальноєвропейського розвитку історичної науки і загальноєвропейського ж зростання націоналізму у сусідніх з Україною народів виникають виразно антиукраїнські історичні міфи: румунський міф про так звану «Трансністрію», угорський міф, єврейський антиукраїнський міф, міф про «цивілізаторську місію Польщі» щодо українських земель, російський антиукраїнський історичний міф.

На Заході історії України приділяють набагато більше уваги. Зокрема, у багатьох провідних університетах працюють потужні українознавчі центри. Але ж таке положення склалось лише в останні роки. До того історія України привертала увагу незначної кількості фахівців, здебільшого українців за походженням.

Наприкінці необхідно продумати зважений висновок про роль і значення історіографічних досліджень у вивченні історії України, створенні неупередженої, бо'єктивної її схеми.

Тема 2. Українська етнологія: теорія та сучасна практика

1. Етнос та етногенез: концепції і теорії.
2. Український етнос в історичній ретроспективі.
3. Історіософські концепції формування українського етносу.
4. Народ-Нація: уроки українського державотворення.

Мета семінару: визначити сутність і концептуальні складові етногенезу; визначити особливості становлення українського етносу; проаналізувати історіософські концепції формування українського етносу.

Перше питання семінару дає можливість студентові опанувати необхідну термінологію, її сутність. Це вкрай важливо для подальшої роботи над проблематикою етнології.

Відомо, що етноси є найбільш давніми, природними і усталеними спільнотами, з яких складається людство. Етнічна сфера людського буття така ж важлива, як і соціальна, економічна, політична, духовна.

Надзвичайно актуальною є потреба у сприйнятті українським етносом своїх першовитоків, відтворенні генетичної пам'яті, глибокому пізнанні власної історії, усвідомленні історичних коренів, почуття господаря для ствердження себе як повноправного суб'єкта історичного розвитку.

Історичний досвід переконує: якщо національна ідея висувається прогресивною соціальною силою, то прогресивним буде і її втілення; якщо її пропонує суспільству реакційна сила, то ідея стає руйнівною. Сутність сучасного історичного розвитку полягає у пошуку в глибинах історії та національної традиції надійної світоглядної опори, знаходженні в минулому самобутніх зародків національного саморозвитку, чинників прогресу, інших можливостей надання суспільству динамічності.

У цьому питанні чильне місце посідає аналіз існуючих теорій етногенезу. Питання про час та причини виникнення перших етносів все ще остаточно не вирішене.

Для розуміння етнічних процесів необхідно визначити етногенетичну еволюцію всього людства та окремих народів. Сучасна етнологія не виробила єдиного погляду на проблему типології етнічних спільнот.

Наприкінці необхідно зробити висновки про те, що народ може існувати як стрижень поза державною формою як спільнота людей, яких об'єднує певний спосіб життя, характер тощо. Проте нація – то народ у його понятійному, дійсному розумінні, за Г. Гегелем, – розвинена індивідуальна форма духу, досягає свого найвищого життя лише з появою держави. Тому в наявному бутті народу субстанційна мета полягає у тому, щоб бути державою і підтримувати себе як таку. Саме держава робить людей організованим цілим, тобто народом, у якого існують державна влада, закон.

Друге питання семінару присвячене проблемі самобутності етногенезу українського народу. Самобутність українців обумовлена в першу чергу своєрідністю їхньої етнічної історії. Територіальний обшар української історії – це є нинішня Україна, що більш-менш відповідає етнографічним кордонам, де живуть українці. Виходячи з того, що людина є сукупністю усіх суспільних відносин, предметом дослідження історії є людські спільноти, сформовані нині в суверенні національні держави, а в минулому – в протодержави чи залежні держави, все це були форми самоорганізації суспільства, об'єднані системою спорідненості та соціонормативних цінностей, які спрямували діяльність осіб та соціальних груп для досягнення суспільно значущих цілей.

Етнічна культура визначається спільністю походження, єдністю, так би мовити, «землі і крові», національна культура об'єднує людей, що мешкають на великих просторах і позбавлені прямих і навіть опосередкованих родинних зв'язків. Наявність національної культури є необхідною, але недостатньою умовою набуття етнічною спільнотою нової якості національної консолідації, потрібний ще дух, вияв прадавньої народної культури і її суті.

Для подальшого розв'язання проблематики питання радимо поділити його на органічні історично обумовлені складові. Це, на нашу думку, забезпечить

можливість ґрунтовного і зрозумілого для студента порядку засвоєння матеріалу.

Особливої уваги потребують моменти, пов'язані з україногенезом. Крім того, етноісторичний розвиток українців у XIV-XX ст. засвідчує сталу тенденцію до націотворення й державотворення.

Аналіз історіософських концепцій щодо формування та розвитку українського етносу вимагає розуміння історичної сутності українського етногенезу, який викладений у численних теоріях і концепціях. Серед різноманітних теоретичних конструкцій можна виділити два підходи: автохтонний та міграційний. Відгалуженням автохтонної теорії вважається трипільсько-арійська концепція. В той же час, необхідно мати на увазі, що ранньослов'янська концепція багатьма вченими визнається найбільш прийнятною. Питання про витоки українців пов'язується із проблемою походження слов'ян, тим більше, що прабатьківщина останніх частково збігається з ядром українських етнічних територій (Київщина, Волинь, Прикарпаття, Поділля).

У висновках, радимо акцентувати увагу на тому факті, що дослідження етногенезу українського народу ґрунтуються на ідеї автохтонності. Рівень вивчення питання про походження українського народу свідчить, що одна з найважливіших і найскладніших проблем все ще чекає на своїх дослідників, представників різних галузей знань: археології, етнографії, історії, мовознавства, антропології.

Останнє питання семінару присвячене актуальній проблемі народ-нація. Студент повинен ознайомитись з теоретико-історичними підходами щодо цієї проблеми. Дане питання потребує наявності загальної ерудованості, знань з не тільки з історії України, а й знань історії світової.

Термін «нація» у сучасній науковій літературі представлені розмаїттям підходів, версій, узагальнень і теорій. Необхідно зосередити свою увагу на ключових підходах англійської, французької та німецької сторін до тлумачення

проблеми народ-нація. Потрібно проаналізувати схожість і відмінність зазначених позицій, а також вміти їх пояснити.

Англійська і французька мови (мови економічно й політично найпередовіших у XVIII ст. народів) культивували політичне значення терміну «нація», і саме в них це слово стало синонімом суверенності народу, незалежності держави, політичним символом. Етнічні складники терміну не відігравали суттєвої ролі – до «нації» включалося все населення країни, незалежно від етнічного походження. Рівні права різних етнічних груп гарантувалися належністю до однієї – політичної нації. Французька «нація» складалася не тільки з етнічних «французів», але й з бретонців, провансальців, ельзасців та ін. Саме у цьому випадку тисячолітня межа між поняттями *patio* та *populus* зникла. «Нація» стала синонімом «народу».

В німецькій мові слово «нація» вже в модерну епоху, тобто в «епоху націоналізму», мало дещо інший зміст, ніж в англійській і французькій. Старе поняття «нація», успадковане від часів існування «Священної Римської імперії Німецької Нації», підкреслювало єдність німців не за політичною ознакою (як єдність суверенного народу та його держави), а за такими характеристиками, як спільність мови, культури, традицій. Для німців, розпорошених між сотнями, а після наполеонівських воєн – кількома десятками німецьких держав, «вільних міст», князівств тощо, слова «нація» (*Nation*) і «народ» (*Volk*) були синонімами саме в цьому розумінні. Проте терміни «нація» (*Nation*) і «державна» (*Staat*), на відміну від англійської і французької, в німецькій не були тотожними. Німецьке значення слова «нація», з наголосом на етнічно-культурних складниках, вплинуло на формування цього поняття в мовах слов'янських і центральноєвропейських народів (зокрема, в українській). Саме вони слово «нація» ототожнювали передусім з культурно-мовними спільнотами значною мірою під впливом німецького «культурницького» чи «органічного» націоналізму (варто пам'ятати й те, що німецька мова в часи «національних відроджень» слов'янських народів панувала в суспільних науках, а університети

з німецькою мовою викладання були тими осередками, де навчалися інтелектуальні еліти цих народів).

Це питання потребує обов'язкового звернення й до українського розуміння поняття наро-нація. В українській етнополітичній думці український народ розглядається як окрема етнографічно-культурна одиниця, що має спиратися на власні демократичні традиції, обґрунтовується неповторність та своєрідність українського народу, необхідність опори в державному будівництві на власний політичний досвід, на історичні традиції.

Вчені-представники національно-державницького напрямку, обґрунтовуючи концепцію національної держави і право народного самовизначення для України, спиралися на свої дослідження історії національно-визвольного руху українського народу, його давніх демократичних традицій.

Україна протягом тривалого часу входила до складу інших держав. Центром реалізації національного духу українство здавна вважало саме державу, якої було позбавлене на сотні років, державу як гаранта внутрішньої злагоди, зовнішньої незалежності. Зрештою, на початку ХХ ст., саме політика стимулювала формування національної ідеї, що могла об'єднати демократичні сили під гаслом утворення самостійної України.

Отже, семантична еволюція слова «нація» охоплює не одне тисячоліття людської історії. Незважаючи на те, що воно абсорбувало певні «об'єктивні» характеристики (територія, реально існуючі спільноти), вже значно більшою мірою залишалося символом, інтелектуальним знаряддям, суб'єктивним витвором, штучною конструкцією, знаком, абстракцією і в цьому відношенні не відрізняється від усіх інших понять-символів, винайдених людством в ході культурної еволюції. Можливо, саме це і стало однією з основних причин розмаїття наукових, ідеологічних, політичних та інших інтерпретацій та визначень поняття «нація».

Тема 3. Освіта і наука в українській духовності

1. Освітній рух в Україні у XVI-XVII ст.
2. Світопростір українських братських шкіл.
3. Києво-Могилянська академія як духовний, навчальний та науково-культурний центр східного та південного слов'янства.
4. Становлення університетської освіти в Україні.

Мета семінару: охарактеризувати особливості освітнього руху в Україні у XVI-XVII ст.; розглянути історію появи українських братських шкіл; проаналізувати роль і значення Києво-Могилянської академії в становленні української моделі освіти, а також становлення університетської освіти в Україні.

Питання Теми 3 цілковито пов'язані з недержавним періодом української історії. Потрапивши у пряму залежність від сусідніх країн, українські землі перетворилися на об'єкт нещадної суспільно-політичної, соціально-економічної експлуатації, а також духовно-релігійного гніту. Проте український народ за будь-яких умов не полишав героїчну боротьбу за своє визволення.

Вивчаючи перше питання, треба звернути увагу на ту історичну обставину, що у XIV ст. історичні події розвивалися у несприятливому для України напрямі. Саме в період її політико-економічного та культурного занепаду почали підноситися її сусіди – Литва, Польща та Московія. Ці суспільства дуже швидко розросталися, і їх, цілком природно, приваблював вакуум влади, що виник в Україні.

Своєрідність ситуації полягає в тому, що, успадкувавши високорозвинену культуру, незважаючи на руйнування і пограбування її матеріальних і духовних багатств, Україна зуміла відстояти і зберегти власний потенціал для створення нової етнокультури. Саме на цей період припадає інтенсивне формування національних ознак України-Русі, чіткіше вираження її мовних, етнографічних особливостей, самоусвідомлення себе як нації – спадкоємниці давньої історії – і

водночас свідка та учасника нового культурно-світоглядного загальноєвропейського досвіду.

Втрата власної державності не могла не позначитися на розвитку культури. Але навіть у найскладніші періоди руйнування столиці духовності – Києва – не припинялося культурне життя, а навіть нарощувало свій потенціал. У цій культурі співіснували ознаки трагічності та оптимізму, віри, надії та краси.

Певне поживлення культурно-освітнього руху в Україні розпочинається ще з кінця XV ст. В силу несприятливих історичних умов цей процес розгортався дещо сповільнено: інтенсивним він стає аж в останній чверті XVI ст. До того ж у різних регіонах України цей процес мав свої особливості, які були зумовлені відмінностями конкретних форм їх соціально-економічного і культурного розвитку.

Щодо стану тогочасної освіти, то треба відзначити відсутність тут будь-якої централізації. Певною мірою це було наслідком відсутності власної державності. Виникнення і функціонування освітніх осередків стало результатом ініціативи здебільшого окремих осіб чи вузько локальних груп. Початки освіти в ті часи можна було здобути в парафіяльних школах, більшість яких концентрувалась при міських храмах. Щоденне міське життя, розвиток ремесла і торгівлі більшою мірою відчували потребу в освічених людях, ніж натуральне сільське господарство.

На початку XVI ст. ми вже зустрічаємо поза межами Русі на професорських посадах українців – вихованців європейських університетів.

Загальна освіченість суспільства відчутно підвищується з кінця XVI ст., хоч загалом культурно-просвітній рух ще не набрав масовості і здебільшого освіту можна було здобути в окремих малосильних осередках (православних, протестантських, католицьких). Але саме в цей час виникають і нові за характером центри – миляновицький та острозький.

Друге питання семінару органічно продовжує науково-історичну дискусію попереднього питання освітнянської проблематики. Студент повинен

ознайомитись з історією появи і функціонування українських братських шкіл. Необхідно звернути увагу на історичні умови їх появи, а також особливості структурної організації, модель пропонованої освіти. Вона носила чітко окреслений національно-релігійне забарвлення.

Братства засновано в багатьох західноукраїнських містах ще перед повстанням церковної Унії. Зразу вони мали завдання дбати про православ'я та про збереження в чистоті християнської моральності, яка дуже потерпіла через те, що шляхтичі захопили вищі церковні посади. Патріархи Константинопольські признали Братствам значення зберігачів чистоти церковної науки та християнської моральності, й забезпечили їх існування ставропігіальними Грамотами, які звільняли церковні Братства від залежності від місцевих ієрархів.

Першорядної уваги в діяльності православних братств заслуговують «школи та друкарні» як новітні засоби боротьби за людину, засоби поширення думок найкращих полемістів й мислителів-захисників православ'я. Поширення між українським населенням освіти для братських шкіл означало також «оборону» канонічного православ'я від інокультурної експансії польсько-католицьких впливів, що було нововведенням. Взавши на озброєння науку і освіту, братства розширили межі світосприйняття як православних «наставників», так і учнів шкіл. Це сприяло загальному виходу народу на інший, більш високий духовний та культурний рівень.

В цілому у кінці XVI - на початку XVII ст. в Україні діяло близько тридцяти братських шкіл: у Перемишлі, Луцьку, Кременці, Кам'янці-Подільському, Городку та інших містах. Основою створення братських шкіл були добровільні пожертвування членів братств. Саме цей фактор і визначав їх становий характер.

Братські школи внесли в тогочасне духовне життя повноцінний діалог як форму пошуку адекватних часові відповідей на нагальні потреби сучасності й майбутнього. Діалог цей розгортався не лише у формах полеміки з уніатами, а й

у межах одного світоглядного спрямування. Спрямований він був на пошук ідеї збереження духовної ідентичності українського народу.

Таким чином, братські школи відіграли величезну роль не тільки в поширенні освіти й розробці педагогічної теорії, а і в боротьбі українського народу за своє визволення від гніту польських загарбників, їх вплив можна вбачати в завзятій національній боротьбі, що охопила міста, і в селянських повстаннях; і в початках козаччини, і в народженні нових могутніх духовних і наукових центрів, зокрема Києво-Могилянської академії.

Розглядаючи третє питання семінару, студентіві, на наш погляд, необхідно передусім уважно ознайомитися з біографією видатного українського діяча, київського митрополита П. Могили. Завдяки його наполегливій, самовідданій праці стало можливим існування Києво-Могилянського колегіуму.

Заслуга П. Могили полягає в тому, що він перетворив Колегію на такий навчальний заклад, який згодом став взірцем для всіх духовних шкіл.

Під невтомним і подвижницьким патронатом митрополита Київського і Галицького (з 1632 р.) Петра Могили колегія інтенсивно розвивалася й за порівняно незначний, десятирічний період піднялася до рівня, що перевершував найкращі показники уніатських та католицьких шкіл. Вона давала православному народові й Церкві «багато благочестивих і вчених мужів».

Києво-Могилянська колегія прилучила українську інтелектуальну еліту, а через неї і весь народ, до надбань світової цивілізації та культури, створеної людством упродовж його історії.

Завдяки синтезу духовних надбань Заходу і Сходу Європи, який здійснювався на основі власних вітчизняних традицій і котрому П. Могила надав нового значного прискорення, Україна повернулася обличчям до Заходу без прийняття католицьких догматів і без втрати національної ідентичності.

У 1701 р. Києво-Могилянська колегія стала офіційно називатися Академією завдяки старанням гетьмана *Івана Мазепи*, ректора *Йосифа Кроковського* та Київського митрополита *Варлаама Ясинського*. В світлі

реформ Петра I її становище виявилось двозначним: академія залишалась університетом західноєвропейського типу з гуманітарною орієнтацією освіти. Імперська ж влада намагалася перетворити її на пересічний російський духовний заклад.

Отже, Києво-могилянська академія стала не тільки престижним центром освіти і науки, а й, як відмічають дослідники «велетенською лабораторією нової культури, в якій сформулюється не лише оновлене літературне мислення, а й нова індивідуальність, «людина Бароко», чий критичний допитливий розум подолає обмеження геоцентричної культури і забезпечить народження світської ментальності, без якої неможлива новітня культура вже нашого часу». Важливою рисою цієї культури була виразна багатомовність місцевих елітарних кіл, соціальну та культурну потребу в якій визначала велика мобільність кордонів того політичного, соціального та культурного простору, на маргінесі якого століттями опинялися етнічно українські регіони.

Звертаючись до історії становлення університетської освіти в Україні, студент повинен чітко усвідомлювати той факт, що українська освітянська традиція має глибоке національно-історичне коріння. Попередні питання семінару були покликані як раз продемонструвати це, а також сформувати у молодій людини відчуття історичної безперервності освітянського поступу в Україні.

Освіта в Україні завжди шанувалася. Їй приділяли значну увагу українські магнати і гетьмани. Через освіту Україна була значно ближчою до Європи ніж до деспотичної Московії.

Реформа освіти стала одним з важливих напрямків діяльності уряду гетьмана Кирила Розумовського наприкінці 50-х - на початку 60-х років XVIII ст. Перебудову шкільництва певною мірою полегшувала та обставина, що останній український гетьман одночасно був президентом Петербурзької академії наук, а, отже міг використовувати її потенціал для підготовки нових проектів розвитку освіти в Україні. З ініціативи гетьмана Розумовського у 1760 р. постав проект першого в Україні університету, який мав відкритися в

тогочасній столиці України – Батурині. Майбутній навчальний заклад орієнтували на тогочасні німецькі університети з їхньою корпоративною автономією. З німецьких земель передбачали запросити в Україну й перших університетських професорів, службовців і ремісників. При Батуринському університеті планували збудувати приміщення для викладачів, церкву, бібліотеку, друкарню, книжкову ятку, анатомічний театр, ботанічний сад, лікарню. Особливу роль відводили університетській семінарії – підготовчому навчальному закладу для майбутніх службовців і студентів університету.

Здійснити цей проект не пощастило. Російський імперіалізм незабаром знищив українську державність.

Подальше опрацювання даного питання радимо здійснювати крізь призму розгляду історії Харківського, Київського університетів. Необхідно акцентувати увагу не тільки на непересічній освітянській ролі цих навчальних закладів, а й на їх важливому суспільно-політичному служінні.

У XIX ст. поборники ідеї української самостійності ніяк не могли знайти легального ґрунту для своєї роботи в Росії. Урядова політика зводилась до того, щоб не допускати ніякого українства – ні радикального, ні поміркованого, ні клерикального, проводячи традиційний курс асиміляції українського населення в напрямку його русифікації. Влада ретельно слідкувала за тим, щоб не розвивалися будь-які елементи української культури. У цій тяжкій ситуації в Україні залишилася одна сила, що рятувала український народ від денационалізації. Цією силою була національна свідомість, носієм якої була українська інтелігенція. Вона зростала на українських національних традиціях за допомогою навчальних закладів в Україні.

Тема 4. Етнографічні студії в контексті історії України

1. Поняття «етнографія». Етнографія як наука.
2. Етапи становлення етнографічних досліджень.
3. Етнографічне районування України.

Мета семінару: визначити сутність поняття «етнографія»; розглянути історію етнографічної науки в Україні; проаналізувати етапи становлення етнографічних досліджень; охарактеризувати етнографічне районування України.

У ході вивчення першого питання необхідно передусім опанувати термінологічний апарат, з'ясувати, що таке етнографія. Крім того, потребує розуміння також етнографії як спеціальної науки, яка має свій предмет вивчення, об'єкт дослідження. Етнографія дає розуміння свого народу, його відмінних рис у порівнянні з іншими народами, особливості ментальності, світосприйняття.

У другому питанні необхідно окреслити головні етапи етнографічного районування. Виділені студентом за допомогою навчально-методичної літератури етапи етнографічного районування потребують, без сумніву, аналізу характерних рис і здобутків.

Становлення української етнографії як окремої наукової дисципліни відбулося в середині XIX ст.

Розвиток української етнографії тісно пов'язаний з іменами видатних українських істориків, етнографів, письменників і поетів. Її розвиток тісно пов'язаний з іменами Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Павла Чубинського, Миколи Сумцова, Володимира Шухевича, Федора Вовка, Дмитра Яворницького та багатьох інших видатних діячів української культури. Значний внесок у розвиток українського народознавства зробили письменники Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський та інші.

Отже, самотність українського народу зумовлюється специфічністю його історичної долі, що включала, зокрема, драматичні сторінки міждержавного членування України на окремі частини. Це підсилюється особливостями традиційної етнокультурної основи, котра навіть біля своїх витоків не була цілісною, а складалася

з різних етноплемінних об'єднань. В подальшому дроблення Київської Русі на окремі князівства заклало основу для історико-етнографічного районування.

Питання про етнографічне районування України носить комплексний характер. Воно націлює на вивчення і розуміння притаманних рис і особливостей кожного етнографічного українського району.

Зверніть увагу на об'єктивні умови етнографічного районування України. На появі етнографічних груп українців позначилося, безсумнівно, перебування їх на тих чи інших етапах історії у складі різних держав (Литви, Польщі, Росії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини, Румунії), розлогість її етнічної території і наявність на ній таких природних перепон, як великі ріки, гірські хребти, природні умови. Територіальне роз'єднання українського народу стримувало його етнокультурну консолідацію, поглиблювало локалізацію культури. Таким чином, етнографічне районування – це поділ території на локальні культурно-побутові групи населення, які мають спільні риси мовного, звичаєвого, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками з сусідніми народами. Сьогодні прийнято виділяти в Україні шість історико-етнографічних земель: Полісся, Карпати, Поділля, Середня Наддніпрянина, Південь та Слобожанщина.

Кожна з вищеназваних земель в свою чергу ділиться на декілька історико-етнографічних областей які складаються з регіонів, а ті – з історичних зон, на терені яких нерідко формувалися етнографічні райони. Однак слід зазначити, що всі ці поділи носять досить умовний характер. Сучасне життя веде до прискорення міжетнічної інтеграції, згладжує етнографічні особливості окремих регіонів.

Характеристика кожної з шести історико-етнографічних земель потребує не тільки констатації спільних рис, а й відмінностей цих земель. До того ж, не обійтися і без знання історичних обставин розвитку окремих складових сучасної України.

У висновках радимо зосередити увагу саме на загальних об'єднуючих факторах, притаманних для кожного з етнографічних районів України: більшість мешканців в шести історико-етнографічних землях – корінна нація українці, поширення тут української мови культури, традицій, міжнаціональне спілкування тощо.

Тема 5. Українці і світ

1. Українська діаспора: методологічні засади поняття.
2. Етапи формування української діаспори.
3. Статистичні дані щодо розселення українців у світі.
4. Основні міграційні потоки українців.

Мета семінару: визначити сутність поняття «українська діаспора»; розглянути етапи формування української діаспори; проаналізувати статистичні дані щодо розселення українців у світі; охарактеризувати основні міграційні потоки українців.

Сьогодні мільони етнічних українців живе поза межами України, вони дуже різні за статками, життєвими поглядами, але всі вони складають дивовижне явище – «українська діаспора». Саме про неї і піде мова у цій темі.

Українською діаспорою називають сукупність українців (осіб українського походження), які проживають за кордоном, за межами України.

Термін «українська діаспора» утвердився в українській публіцистиці й наукових дослідженнях відносно недавно. Раніше говорили про українців поза межами України (територіального ядра етносу), про українські меншини у сусідніх країнах, про емігрантів, в окремих випадках – про політичну еміграцію, про українських колоністів і колонізацію або про етнічних українців, які в іншоетнічному оточенні були об'єктом асиміляції, різного ступеня інтегрування та відчуження від материнського етносу.

Ці обставини спонукають до осмислення багатьох положень методологічного характеру: витоків міграції, етапів і закономірностей їх розвитку, природи формування діаспори, характер взаємозв'язків діаспори й України.

Визначивши сутність поняття «українська діаспора», студент повинен звернути свою увагу на питання про природу міграції українців до інших країв.

Радимо зупинитися і ретельно опрацювати соціально-економічну складову еміграції. Загальною основою для всіх цих міграційних потоків (як і взагалі міграції) є загострення соціально-економічних відносин.

Другий аспект проблеми стосується структури міграції, дослідження якої дає змогу глибше зрозуміти причини, мотиви й спрямування переселень, а відтак – структуру діаспори.

Отже, можна дійти висновку, що загальний міграційний процес в Україні – це не одномоментне і не однопорядкове явище: він складається з певних етапів, що формувалися в різних соціально-економічних та історичних умовах і на різних основах. А, отже, окремі міграційні потоки не були ідентичними за своєю природою, мотивацією та складом.

Третій аспект проблеми – механізм взаємодії материнського етнорегіону з діаспорою.

Четвертий аспект проблеми – визначення поняття «діаспора» як природної частини українського етносу.

Зауважимо, що прийнято розрізняти два рівні розуміння поняття діаспори: побутове тлумачення – це певна частина українців, котра компактно або розсіяна поза межами материнського етнорегіону, як правило, в іноетнічному оточенні). Для цього рівня трактування поняття діаспори важливим є лише факт наявності українського етносу за межами України і не важливим є факт спілкування між членами цього представництва та між представництвом і материнським етнорегіоном; наукове трактування – представництво українців поза межами України за характером зв'язків неоднакове (розпорошені групи українців; етнічні спільноти українців, об'єднані духовно чи організаційно, іноді й адміністративно).

Важливою складовою вивчення даного питання є екстропаліяція еміграційної проблематики на конкретних представників української еміграції.

В основі поняття «українська діаспора» лежить визнання сучасних кордонів України як історичної та політичної реальності, а також наявності проживання українців у багатьох інших країнах на території кількох континентів. У деяких суміжних з Україною державах українці живуть на землях, здавна заселених ними. Вони туди не емігрували, а є там корінним населенням. У точному розумінні слова вони не є «діаспорою». Але, крім цієї категорії, тут є й інші українці, які живуть розпорошено по всій території цих країн. Проблеми, ситуації та перспективи – правові, політичні, культурні,

психологічні – тих і тих українців у межах однієї країни (наприклад, Польщі, Словаччини, Румунії, Росії) схожі між собою.

Склалася також певна спільність цінностей, внутрішньої солідарності та інтересів, зокрема спільність поглядів усіх зарубіжних українців на роль і долю України. Більше того, можна сказати, що саме моральний зв'язок з Україною дає відчуття певної єдності та спільності всім українським громадам, що реалізується у встановленні й розвитку багатьох зв'язків між ними: культурних, релігійно-церковних, професійних, економічних тощо.

В якості висновків можна скористатися і розвинути тезу про те, що поняття «українська діаспора» означає всю сукупність українців або ж осіб українського походження, що проживають за межами території України і охоплює різні категорії людей українського походження з різним ступенем зв'язків з історичною батьківщиною:

Під час розгляду наступного питання вкрай важливим з методологічної точки зору є визначення етапів еміграційних потоків.

В історії формування сучасної української діаспори чітко простежуються чотири хвилі масового переселенського руху з України: умовні хронологічні рамки першої хвилі охоплюють період з останньої чверті XIX ст. до початку Першої світової війни; другої – час між двома світовими війнами; третьої – період після Другої світової війни; четверта – в часи розпаду СРСР.

Після цього необхідно окреслити причини і наслідки української еміграції в різні історичні періоди. Крім того, необхідно звернути увагу на еміграційні напрямки. Це дасть можливість оцінити історико-політичні й соціально-економічні преференції українських емігрантів.

Таким чином, українську діаспору можна розглядати як своєрідну форму соціуму; як сукупність людей українського роду, що через історичні обставини опинилася за кордонами України; попри відмінності в традиціях і культурі між різними територіальними гілками діаспори, соціальному походженні, статусі, освіті й вартісних орієнтаціях її представників, вона зберегла певну спільність інтересів та устремлінь.

У третьому питанні зважте на те, що будь-які статистичні дані про чисельність українців та про їхнє розселення в сучасному світі є, на жаль, досить

умовними. Річ у тім, що не в усіх країнах враховується етнічне походження населення. А там, де це робиться, національна належність часто фіксується за країною виходу іммігранта. Тому значна кількість українців, які залишили рідну землю тоді, коли України як окремої політичної одиниці ще не існувало, записана в документах австрійцями, росіянами, румунами, поляками тощо. Крім того, є статистика державна, а є громадське-культурних організацій і церковна, їхні дані щодо етнічного складу населення суттєво відрізняються.

Потрібно брати до уваги й те, що донедавна українці в країнах Східної Європи та в республіках колишнього СРСР не мали змоги вільно само ідентифікуватися. Негативне ставлення влади до проявів національної (етнічної) самосвідомості та до прагнення зберегти свою національну культуру, що виявлялося в бракові умов для національно-культурного розвитку, у прихованій або й відкритій їх дискримінації, спричинили ситуацію приховування українцями своєї національності. Сучасні наукові дослідження засвідчують, що усвідомлення людиною своєї належності до певного етносу формується ще в дитячі роки й у дорослому віці, навіть в іноетнічному оточенні, зазвичай не змінюється.

Незважаючи на існування чималої кількості доказів щодо неточності відтворення чисельності українців у світі офіційною статистикою, дотримуйтеся саме її даних як найбільш вірогідних.

Отже, статистичні дані потребують ретельної перевірки. Для цього необхідно використовувати декілька джерел інформації.

У четвертому питанні необхідно в'яснити суть поняття «західна українська діаспора» та «східна українська діаспора».

Якщо проблема західної української діаспори полягає в збереженні етнічної ідентичності, то східної – передовсім у відродженні такої ідентичності. Але відмінності між західною та східною українською діаспорою полягають не лише в наявності чи бракові достатньо активних власних етнічних організацій, а й у характері та цілях їхньої діяльності. Так, невідривною складовою західної діаспори є українські політичні емігранти зі своїми специфічними організаційними структурами, які часто-густо визначали й спрямовували громадську активність української етнічної групи в країнах поселення. У підсумку така активність західної діаспори далеко переросла цілі звичайного етнокультурного самозбереження й

зумовлювалася та надихалася цілями переважно національно-політичного характеру. Цілком закономірно, що моменти національно-політичного порядку нерідко домінують і в нинішніх підходах західної української діаспори до її взаємодії з Україною. Загалом, із огляду на характер завдань та цілі громадської активності, західну українську діаспору слід визначати як не лише етнокультурну, а й національно-політичну, тоді як східна сьогодні має суто етнокультурний характер. Очевидно, що найближчим часом ситуація навряд чи кардинально зміниться.

Крім того, західна українська діаспора практично не потребує створення додаткового механізму міжнародно-правового захисту її інтересів, натомість східна – потребує. Більше того, західній діаспорі не потрібна матеріально-фінансова допомога від історичної батьківщини, а східна не може поки що без цього обійтися.

Отже, становище й проблеми українців у державах, що виникли на місці колишнього СРСР, та українців, які проживають в інших країнах світу, дозволяють вичленити дві великі підгрупи української діаспори – східну та західну. Звичайно, ситуації та умови українських спільнот усередині кожної з цих підгруп дуже різні й за рядом показників можуть наближатися до іншої підгрупи. Так, говорячи про східну українську діаспору, не можна не помітити особливостей становища українських громад у країнах Балтії, де завдяки меншому періоду панування тоталітарної системи виявилися більш розвиненими елементи громадянського суспільства. Певні відмінності є й у становищі українських етнічних груп країн Закавказзя, Центральної (Середньої) Азії й Казахстану.

Подальша типологія зарубіжного українства ґрунтується на географічному принципі: східна українська діаспора - нові незалежні держави, що виникли на пострадянському просторі (Російська Федерація, Казахстан, Молдова, Білорусь, країни Середньої Азії, Закавказзя, Балтії); західна українська діаспора - Північна Америка (США, Канада), Південна Америка (Аргентина, Бразилія, інші країни), Австралія, Західна Європа (Великобританія, Німеччина, Франція, Італія тощо), Центральна і Східна Європа (Австрія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Польща, Румунія тощо), Азія за межами колишнього СРСР (Китай, Японія, інші країни), Африка (Єгипет, Туніс, інші країни).

Тема 6. Українське державотворення: етапи та особливості

1. Київська держава (Київська Русь).
2. Галицько-Волинська держава.
3. Козацько-гетьманська держава (середина XVII - кінець XVIII ст.).
4. Українська Центральна Рада.
5. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського.
6. Українська Народна Республіка доби Директорії.
7. ЗУНР.
8. Україна (від 1991 року).

Мета семінару: визначити етапи українського державотворення; розглянути поетапне формування української держави та її історичні особливості; охарактеризувати історичні умови формування української державності.

Під час вивчення першого питання необхідно звернути увагу на характерні ознаки київського періоду української державності. Осмисленню підлягають також провідні чинники державотворення цієї доби. У IX ст. виникли два окремі державних утворення: слов'янська Київська Русь і слов'яно-фінська Новгородська Русь. Олег, який успадкував владу після Рюрика, підступно вбив Аскольда і Дира у 882 р. і став правити Києвом. Цим самим Олег об'єднав в єдине ціле Київські і Новгородські землі.

На думку українського історика М. Грушевського війна і торгівля стали визначальними чинниками українського державотворення в київську добу.

Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва в Східній Європі і мало далекосяжні наслідки. Якщо до Олега Руська земля була федерацією племен, то з моменту об'єднання новгородської півночі і київського півдня вона почала свій шлях до централізованої держави із самодержавною формою правління.

Київська Русь в IX-XIII ст. об'єднувала фактично усіх східних слов'ян і була однією з найбільших держав Східної Європи. Її територія простягалася з півночі на південь – від Балтики до Чорного моря, зі сходу на захід – від Волги до Карпат.

Виникнення Руської держави з центром у Києві було закономірним наслідком внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян. Процес їхньої політичної консолідації зумовлений низкою внутрішніх і зовнішніх факторів: територіальною, етнічною, культурною спільністю східних слов'ян тощо. На думку М. Грушевського два чинники виявилися вирішальними у державотворчих прагненнях східних слов'ян: війна і торгівля.

Під час розгляду діяльності перших князів Київської держави необхідно зосередити свою увагу саме на державотворчій складовій їхньої політики. Під час правління Олега, Ігоря, Ольги, Святослава розвиток Київської держави супроводжувався запеклим протиборством двох визначальних тенденцій: доцентрової (намагання київських князів зміцнити свою владу) і відцентрової (постійна загроза сепаратизму племінних князів та місцевої знаті). Проте помилковим буде залишити поза увагою князівські реформи, зокрема в економіці, вдосконалення системи оподаткування на Русі, військові походи, дипломатію тощо.

Політичний устрій України-Русі доби Київської держави характеризує діалектику суспільно-політичних відносин в країні. Київська держава за формою правління вважалася ранньофеодальною монархією, де не було чіткої центральної влади. У IX-XIII ст. влада зазнала значної трансформації. На цьому етапі виникла дружинна форма державності. Згодом її змінила централізована монархія. У період феодальної роздробленості одноосібна монархія поступилася місцем федеративній монархії. Долю Русі вирішував тоді не великий князь, а найвпливовіші місцеві князі.

Відомо, що розквіт Русі припадає на період правління Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого.

За часів Київської держави існували дві системи управління: десяткова і двірцево-вотчинна. Десяткова впливала з військової організації. Тисяча втратила реальний матеріальний зміст і стала територіальним поняттям – округом, який очолював тисяцький. Він був керівником військових сил округу, здійснював поліцейську, судову, фінансову владу. Тисячі поділялися на сотні, які очолювали сотські, що виконували адміністративно-фінансові і судові функції.

Двірцево-вотчина система управління утворилася при дворі князя. Чиновники княжого двору стали виконувати доручення князя, що мали загальнодержавне значення і не належали до їхніх безпосередніх обов'язків при дворі.

На місця посилалися представники центральної влади – намісники і волостелі. Вони відали адміністративно-судовими справами. Селами управляли старости, яких обирали селяни.

Зазначимо, що протягом IX-XIII ст. влада пройшла складну трансформацію. Спочатку виникла дружинна форма державності. Її особливість полягала в тому, що дружина в руках князя була засобом примусу й управління, збору данини, захисту інтересів країни від ворогів, підкорення нових земель. Стосунки між князем і дружиною були неоднозначні: дружині не можна було наказувати, її потрібно переконувати. Так князь Ігор був змушений слухатися дружини. Княгиня Ольга була більш незалежною від дружинників. Історики вважають, що в добу Володимира Великого дружинна форма державності відходить в минуле. Дружина виконувала лише військові функції і вже не була фактором політичного життя, апаратом управління і судочинства. Відбувається процес її розшарування, з'являється прошарок бояр, які стають правлячою суспільною групою.

У добу розквіту Київської держави формується централізована монархія. Носієм монаршої влади був київський князь, який мав необмежені можливості в прийнятті рішень в питаннях внутрішньої і зовнішньої політики.

У період феодалної роздробленості з'явилася федеративна монархія. Долю країни вирішував не великий князь, а група найвпливовіших місцевих князів.

Розглядаючи друге питання, необхідно чітко виходити з того положення, що Галицько-Волинське князівство – друга після Київської Русі велика держава на українській землі, збудована українцями, яка об'єднала майже усю українську етнографічну територію.

У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславович (1173-1205 рр.) об'єднав Галичину і Волинь і створив Галицько-Волинську державу. Столицею її був Галич, а з 1272 р. – Львів.

Особливістю суспільного ладу було те, що в Галицько-Волинському князівстві утворилася численна група впливового боярства, в руках якої зосередились майже всі земельні володіння. В Галичині зростання боярського землеволодіння випереджувало створення князівського домену. На Волині, навпаки, водночас з боярським розвивалося і князівське доменіальне землеволодіння. Такий стан склався тому, що в Галичині раніше, ніж на Волині, визріли економічні та політичні передумови швидкого зростання великого феодального володіння. Князівський домен почав зміцнюватися тоді, коли переважна частина общинних земель була захоплена боярами і для князівських володінь кількість вільних земель стала обмежена.

Провідну роль серед феодалів Галицько-Волинського князівства виконувало старе галицьке боярство – «мужі галицькі». Їх сила постійно зростала. У XII ст. «мужі галицькі» виступають проти будь-яких спроб обмежити їхні права на користь князівської влади і зростаючих міст.

Звертає увагу той факт, що в державному устрої Галицько-Волинського князівства тривалий час був відсутній поділ на уділи. Оскільки галицько-волинські князі не мали широкої економічної і соціальної бази, їхня влада виявилася нетривалою. Як правило, князівська влада передавалася за спадком старшому сину, а взаємини між членами князівського дому будувалися на принципах васалітету.

Після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство слугувало опорою української державності. Воно перейняло і зберегло політичні і національно-культурні традиції Київської Русі. Саме Галицько-Волинська держава стала спадкоємницею Київської держави. Галицько-Волинське князівство оберігало протягом 150 років західноукраїнські землі від агресії з боку поляків і угорців, а також зберігало в українців почуття культурної та політичної ідентичності.

Розгляд наступного питання студент повинен здійснювати, виходячи з того факту, що український народ мав вагомі традиції державотворення, започатковані ще в добу Київської Русі. Українська козацька держава створювалася з урахуванням історичних традицій попереднього державотворення.

Перед студентом стоїть завдання комплексного аналізу як ознак української козацької держави (державна влада, місцева адміністрація, територія, фінансово-податкова система, військо, зовнішня політика, адміністративно-територіальний поділ тощо), так і принципів організації самої влади, ідеологічного наповнення владних повноважень, відносин між козацькою верхівкою й козацько-селянськими масами. Важливою особливістю української козацької держави було те, що її здійснювалося в обставинах ведення бойових дій, що обумовлювало її форму, тобто: феодална верхівка пристосовувала для виконання державних функцій вже готову, перевірену на практиці військово-адміністративну, полково-сотенну організацію козацтва. В екстремальних умовах війни, коли потрібно було максимально об'єднати та мобілізувати на боротьбу увесь народ, ця організація стала не тільки загальною для всіх повстанських сил, але й єдиною політико-адміністративною та судовою владою в Україні. Їй не була підвладна тільки церква. Мова йде про військово-адміністративну владу Запорізької Січі, яка стала моделлю відновленої української держави. До того ж подібного роду форма державності несла в собі елементи народовладдя, залишаючись класовою.

Іноземні держави розглядали Україну як повноправного суб'єкта міжнародних відносин і охоче вступали з нею в договірні стосунки. У 1648-1657 рр. Україна підтримувала постійні дипломатичні зв'язки з Валахією, Молдавією, Трансільванією, Туреччиною, Угорщиною, Московією. У ті ж роки Україна встановлює зв'язки з Австрією, Англією, Венецією, Персією, Францією, Швецією.

У необхідно проаналізувати тісний зв'язок між подіями національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького та реальними кроками державотворення в українських землях у зазначений період.

Визначення періодизації і причин Української революції 1917-1920 рр. допоможе студентові в хронологічному порядку вивчати важливий і об'ємний історичний матеріал, присвячений революційним подіям у цей період.

Треба звернути особливу увагу на той факт, головними завданнями усіх українських національних урядів були національне звільнення, соціальні реформи, розбудова української державності.

Українська Центральна Рада виникла 3-4 березня 1917 р. у Києві. На зборах представників товариства українських поступовців обговорювалося питання щодо створення органу, який би представляв інтереси українства в нових умовах. УЦР сформували представники соціалістичних і ліберальних партій та організацій українського спрямування (УСДРП, ТУП, УНП, УПСР та ін.). Саме ЦР стала виразником державотворчих, демократичних прагнень українського народу.

ЦР виникла на хвилі революційної боротьби. Вона ставила перед собою завдання перебудови тодішнього суспільного ладу, виходячи з невід'ємного права українського народу на самовизначення і відродження багатовікової державницької традиції.

Зверніть увагу, що найближча задача для ЦР – добитися від Тимчасового уряду Росії широкої автономії для України у складі Російської федеративної демократичної республіки; вирішити аграрне питання на користь українських селян; закінчити Першу світову війну. На цьому шляху вона знайшла вагому підтримку з боку низки з'їздів українського загалу, які пройшли у травні-червні 1917 р.

Першим кроком на шляху оформлення державності стало скликання у Києві 5-7 квітня 1917 р. Всеукраїнського Національного Конгресу. У документах, ухвалених Конгресом, відзначалися такі основні цілі українського національного руху: широка національно-територіальна автономія України у складі Російської федеративної демократичної республіки; забезпечення прав національних меншин, що проживали тоді в Україні; допуск представників ЦР для участі в майбутніх переговорах з Німеччиною тощо.

Важливим рішенням Конгресу було доручення ЦР розпочати організувати крайові Ради та поступово установлювати українську владу на місцях, а також те, що кордони автономії мали бути визначені на підставі етнографічного принципу.

Рекомендуємо проаналізувати відносини між ЦР і Тимчасовим урядом Росії. Відносини між ЦР і Тимчасовим урядом були доволі напруженими. Незважаючи на чисельні офіційні і приватні контакти взаємовідносини двох державних інституцій України і Росії постійно погіршувалися. Головна причина – небажання Тимчасового уряду задовольнити вимогу політичної автономії України. Хоч Тимчасовий уряд і декларував свою демократичність, щодо України він продовжував проводити стару колоніальну імперську політику.

На окрему увагу заслуговують Універсали УЦР. Студент повинен проаналізувати не тільки їх зміст, а й суспільно-політичні умови їх появи, наслідки.

Важливим аспектом для розуміння державотворчої політики української влади є аналіз конституційного процесу в Україні в добу Центральної Ради. Робота над Конституцією України як автономної частини Росії демократичної республіки розпочалася після проголошення II Універсалу. В червні 1917 р. було утворено комісію у складі 100 осіб. Результатом її роботи став «Статут про державний устрій, права і вольності УНР», який було ухвалено 29 квітня 1918 р. Ця Конституція складалася з 8 розділів і 85 статей. За нею УНР проголошувалася єдиною і нероздільною. Вона проголошувала рівність усіх громадян, свободу слова, преси, спілок, місця проживання. В основу формування вищих органів влади було покладено принципи розподілу органів влади – на законодавчу (Всенародні збори), виконавчу (Рада Народних Міністрів), судову (Генеральний суд).

Отже, Конституція ЦР мала демократичний характер, була міцною правовою основою держави, фундаментом для всього законодавства України, створення демократичної країни.

Вважаємо за доцільне привернути окрему увагу до військового будівництва. Тут треба з'ясувати політичні підходи ватажків ЦР до цієї вкрай актуальної військово-політичної проблеми, особливо в умовах військового часу. Які були досягнення і фатальні прорахунки ЦР у цій царині?

Після приходу більшовиків до влади в Росії починається якісно новий етап в житті України і діяльності її соціалістичної влади. Розбіжності в поглядах на подальший стратегічний курс розвитку України зумовили військовий

конфлікт між ЦР та більшовиками, який згодом переріс у I українсько-більшовицьку війну. Радянська Росія розпочала збройну агресію проти УНР з метою повалення ЦР і встановлення підконтрольній Росії влади рад в Україні.

Втративши підтримку значної кількості українського населення, нашо́вхуючись на пасивність та апатію абсолютної більшості населення, Центральна Рада постала перед проблемою: на які сили спиратися. У боротьбі між різними фракціями перемогли прихильники опори на зовнішні сили. Під впливом подій на фронті УЦР змушена була спочатку взяти участь у Брестських мирних переговорах з країнами Четверного союзу, а потім 9 лютого 1918 р. підписати з ними угоду про мир.

Отже, у лютому 1918 р. ЦР уклала мирну угоду в Бресті з Німеччиною і її союзниками (Австро-Угорщина) про їхню допомогу у звільненні України від більшовицької навали. Уже до кінця квітня 1918 р. вся територія УНР перебувала під контролем німецько-австрійських військ. Вони з перших днів перебрали на себе ті функції, які насправді повинні були виконувати органи місцевої влади.

Український уряд втратив можливість регулювати економічні відносини з селом, яке вважалося опорою української державності. У селян забирали багато продовольства для поставок в Німеччину і Австро-Угорщину. Останні два місяці свого існування ЦР нерідко приймала рішення, які суперечили нагальним потребам суспільства, перетворившись в дискусійний клуб.

Уже наприкінці березня 1918 р. німецько-австрійське окупаційне командування впевнилося в безсиллі ЦР і безперспективності співробітництва з нею. Взаємовідносини між німцями і ЦР загострювалися. Виникали конфлікти. 29 квітня 1918 р. за допомогою окупаційних військ до влади в Україні прийшов гетьман П. Скоропадський. УЦР було повалено.

Розгляд п'ятого питання потребує аналізу військово-політичної ситуації як в самій Україні, так і навколо неї. Це дасть змогу зрозуміти історичну логіку розвитку подій в добу Української революції.

Прихід до влади в Україні гетьмана П. Скоропадського за підтримки німецько-австрійського окупаційного командування, часто розцінюють як

державний переворот. Більш того, сучасні українські історики проф. В. Солдатенко, проф. В. Верстюк вважають, що Українська Держава П. Скоропадського не підпадає під визначення революційних змін, а характеризується консервативною реставрацією частини колишніх порядків і скасуванням попередніх революційних здобутків ЦР. Студент, на наш погляд, обов'язково повинен враховувати такі судження під час підготовки даного питання.

Треба вернути увагу, що політика гетьмана П. Скоропадського якісно відрізнялася від соціалістичного курсу ЦР. Політичний курс гетьмана – курс на побудову української державності консервативними методами. За політичною суттю це був авторитарний режим консервативної частини населення без чіткої моделі побудови нової держави. Перші гетьманські рішення встановлювали в Україні замість демократичної республіки свого роду конституційну монархію. Замість назви держави Українська Народна Республіка встановлено нову – Українська Держава.

Гетьман намагався силою влади й помірними реформами загасити революційне полум'я, відновити стабільність у суспільстві. Проте з перших днів йому протидіяли ті політичні сили, які свого часу представляли ЦР. Спроба відновити економіку на базі пріоритетності приватної власності приречена суспільство на черговий виток класового протистояння.

Зауважимо, що зміна влади прямо не загрожувала українській державності. П. Скоропадський неодноразово наголошував на необхідності її зміцнення і консолідації суспільства. Очевидно, населення країни очікувало на подолання анархії, наведення порядку, забезпечення стабільності в економіці, й суспільному житті. Диктаторський характер влади можна пояснити тим, що у політично й соціально розбурханому суспільстві парламентаризм з неконтрольованою децентралізацією неминуче вів до загибелі української державності. Міцна виконавча влада на чолі з одноосібним правителем мала шанси зберегти національну державу. Часу на розбудову демократичних інститутів гетьман не мав, тому і поєднав в одній особі законодавчу й виконавчу влади.

Доцільно звернути увагу на ставлення окремих верств українського суспільства на гетьманат П. Скоропадського. Цей суспільний індикатор політичної погоди в Україні засвідчував, що політичний курс консервативного уряду тоді підтримували десь 20-25% населення України. Цим пояснюється той факт, що гетьманат спирався на військову присутність союзників, яка суттєво сприяла втіленню в життя планів П. Скоропадського. В Україні його підтримували об'єднання промисловців, торговців і фінансистів, а також праві партії.

Недостатня соціальна підтримка гетьманату в середині країни, існування потужної опозиції, несприятливі зовнішньополітичні чинники вимагали від П. Скоропадського вирішення проблеми забезпечення керівництва державою в разі непередбачених обставин.

Зі зміною політичного режиму в Україні влада опинилася в руках великих землевласників, промисловців і фінансистів. Розпочалося масове повернення поміщиків і капіталістів. Вони відбирали у селян землю, надану їм III Універсалом ЦР, маєтки, заводи і фабрики, палаци. До того ж старі власники вимагали компенсації за збитки. Народні маси позбавлялися політичних прав і свобод. Було ліквідовано 8-годинний робочий день, встановлений III Універсалом ЦР. У селян відбиралися землі та інвентар. Жорстоко придушувалися будь-які прояви невдоволення.

Діяльність гетьманських установ і органів постійно перебувала під суворим доглядом німецько-австрійського окупаційного командування. Воно контролювало відправку до Німеччини зерна, м'яса, меду, цукру, масла, промислового устаткування. Така грабіжницька політика окупаційної влади та гетьманату викликала в народі все більше обурення і опір.

Аналізуючи державотворчу політику П. Скоропадського, треба комплексно підійти не тільки до неї, а й до внутрішньополітичної боротьби між гетьманською владою і соціалістичною опозицією. Соціалістична опозиція в особі Українського національного союзу мала протилежні погляди на державне будівництво політичний курс країни. Дійсно, у процесі державотворення гетьман стикнувся з великими труднощами. Українські політичні партії, що

сповідували соціалізм ворожо ставилися до нової влади. П. Скоропадський негативно ставився до державного апарату, що дістався йому від ЦР, і продовжував його перебудову навіть наприкінці свого правління.

У добу Української Держави вдалося здобути певних успіхів, перш за все, в зовнішньополітичній сфері. В економіці відбулись зміни на краще. Відбудувалися залізниці, мости, дороги. Вдалося налагодити фінансові справи. Цьому сприяли законодавчі акти гетьманського уряду. Гетьман провів важливі судові реформи. Значну увагу П. Скоропадський приділив військовому будівництву. Існувала ціла програма формування регулярних, професійно підготовлених збройних сил. Помітними були здобутки у галузі культури і освіти.

Наприкінці зверніть увагу на причини поразки гетьманського курсу. Треба визначити об'єктивні чинники, що спричинили до поразки політичного режиму П. Скоропадського. Серед них об'єктивні чинники як зовнішньополітичної, так і внутрішньополітичної природи походження.

Розглядаючи питання про державотворчу політику Директорії УНР, необхідно використати вже набуті знання попереднього матеріалу семінару. Цілком логічним буде застосування історичних фактів з доби УЦР, гетьманату П. Скоропадського. Пропоноване питання наочно ілюструє запеклу внутрішньополітичну боротьбу за владу в Україні між різними суб'єктами українського політичного істеблїшменту. Зверніть увагу, що вона проходила на тлі загальноєвропейських, загальносвітових подій: закінчення Першої світової війни й повоєнного облаштування світу.

Українські партії і організації, які перебували в опозиції до гетьмана П. Скоропадського і об'єдналися в Український Національний Союз, на таємному засіданні УНС 14 листопада 1918 р. створили Директорію на чолі з В. Винниченком. Вона очолила народне повстання проти гетьмана, яке почалося 14 листопада. Уже 19 грудня 1918 р. Директорія урочисто в'їхала у Київ. Відновлено УНР.

Необхідно проаналізувати соціально-економічний, суспільно-політичний курс Директорії в середині країни і, по-можливості, порівняти його з політикою ЦР. Директорія схилилася до соціалістичного шляху розвитку другої УНР. Вона

продовжувала політичний та економічний курс ЦР. Проте лідери Директорії на відміну від провідників ЦР чітко стояли на позиції незалежності України.

Радимо уважно придивитися до природи походження самої Директорії. Вона, розглядаючи себе як тимчасовий революційний орган, запевнила, що передасть свої права і повноваження лише трудовому народові незалежної другої УНР.

У середині самої Директорії розгорнулася палка дискусія щодо моделі державності – європейського чи радянського зразку. Формально було досягнуто компромісу, суть якого зводилася до того, що за основу розбудови держави було взяти так званий «трудовий принцип» або «принцип трудових рад» (в губерніях і повітах створювалися трудові ради, а в центрі – Конгрес трудового народу).

Цей період насичений важливими, вирішальними для подальшої долі України подіями. Він наочно показує, що здійснення важких кроків державотворення в умовах війни завжди призводить до викривлення і деформації попередніх планів та ідей щодо цього. Як ніколи, суспільству потрібні спокій і злагода, тим більше за умов існування значного прошарку денационалізованих українців і представників інших національностей. Директорія розв'язувала в умовах перманентної зовнішньої агресії в українські землі конче важливе питання, пов'язане з геополітичним місцем України. Географічне положення, природні та людські ресурси, промисловий і сільськогосподарський потенціал завжди знаходились і будуть знаходитись у полі зору зовнішніх чинників впливу, які досить часто є ворожими для України. Тому вкрай важливим для Директорії було вироблення оптимального військово-політичного курсу, який би забезпечив розвиток надбань української революції і привів країну до демократичної європейської спільноти. Протягом певного часу військово-політичний курс Директорії зазнавав змін і корегувався в залежності від конкретно-історичної обстановки як в самій УНР, так і довкола неї. Він проходив етапи від «нейтрального статусу» УНР до спроб знайти порозуміння з Антантою та Польщею. Військово-політичний курс Директорії зазнавав і внутрішніх впливів, і зовнішніх, що робило його вразливим, інколи малоефективним. Отже,

як вже згадувалося вище, на хід державотворчих процесів в українських землях суттєво впливав геополітичний чинник.

На формування військово-політичного курсу УНР доби Директорії істотно впливали позиції провідних політичних партій України. У перші місяці існування Директорії на її військово-політичну активність справляли вплив головним чином рішення УСДРП. Важливою особливістю процесу розробки і запровадження певного військово-політичного курсу України було намагання провідних діячів країни надати йому загальноукраїнський характер. 22 січня 1919 р. на Софіївській площі у Києві відбувся урочистий Акт злуки УНР та ЗУНР. Відтепер ЗУНР перетворилася на Західну область (ЗО) УНР з тимчасовим збереженням свого політичного устрою та з автономним статусом. А керівництво автономної області увійшло до складу загальноукраїнського.

Проте створення Соборної України, а відтак і спроби формування спільного військово-політичного курсу УНР, у практичній площині виявилися досить суперечливими і багато в чому формальними. Причиною цього явища була низка суттєвих внутрішніх розбіжностей між Директорією і політичними колами ЗО УНР. Так, наприклад, у складі Директорії та її Уряді чільне місце посідали представники соціалістичних партій з притаманними їм суспільною демагогією та соціальним максималізмом, що обумовлювало в основному «лівий» характер політики державних органів УНР. Натомість у Галичині найбільш впливовими були ліберально-консервативні кола. До того ж загальний хаос у державі, «отаманщина» в УНР різко контрастували з високим рівнем організації державного ладу в ЗО УНР. Крім того, суто політичні розбіжності значно поглиблювалися наявністю істотних історико-культурних, соціально-психологічних відмінностей поміж регіонами України. Мабуть, саме в цьому криється сенс так званого «галицького сепаратизму», в якому часто звинувачували наддніпрянці своїх галицьких колег за їх наміри вирішувати долю ЗО УНР у відриві і незалежно від майбутнього всієї української державності. А ще керівництво ЗО УНР відштовхувала лінія С. Петлюри на зближення з Польщею, що вважалася найпершим ворогом галичан. Це спонукало останніх до пошуку зовнішньої

допомоги навіть у генерала А. Денікіна ціною визнання необхідності відновлення єдиної Російської імперії, сподіватись виторгувати автономію Галичині в її складі. Складний процес вироблення і запровадження Директорією власного військово-політичного курсу мав декілька етапів еволюції. Протягом цих етапів під тиском внутрішніх і зовнішніх чинників кардинально змінювалися пріоритети і напрями військових і дипломатичних зусиль керівництва УНР у забезпеченні життєздатності своєї влади.

Під час аналізу історичного матеріалу, присвяченого добі Директорії, важливо враховувати, що внутрішня і зовнішня ситуація, в якій опинилася Директорія УНР, була дуже складною. Україна була оточена ворогами з усіх боків. На її території діяли шість ворожих армій. На заході військові дії проти України вели польські війська, які підтримувала Антанта. На південному сході загрожували білогвардійські війська А. Денікіна. Південь України окупували англо-американські, французькі загони та їх союзники, які підтримували білогвардійців і прагнули поновлення імперської Росії. Зі сходу війну проти Директорії УНР почала Радянська Росія. Крім того, в Україні розгорнулася отаманщина (наприклад, махновщина).

Залишена напризволяще, Директорія активно шукала виходу з важкого становища, прагнула у будь-який спосіб зберегти українську державність. Вона намагалася знайти підтримку з боку країн Антанти. З цією метою делегація УНР проводила важкі переговори з командуванням окупаційного корпусу Антанти в Одесі. Друга делегація відбула на Паризьку мирну конференцію з метою визнання міжнародним співтовариством права за українцями мати свою державу. Проте країни Антанти у підсумку проігнорували зусилля Директорії, відмовилися визнати незалежність УНР, надати їй військово-технічну і політичну підтримку у війні проти російських більшовиків і поляків.

Таким чином, формування Директорією УНР військово-політичного курсу держави відбувалось у надзвичайно складних, несприятливих умовах - на тлі кризових явищ як у політичному, так і в економічному житті суспільства,

викликаних національно-визвольними змаганнями українців, Першою світовою війною, розпадом Російської та Австро-Угорської імперій.

Прихід до влади Директорії стався внаслідок неспроможності попереднього режиму Гетьмана П. Скоропадського розв'язати ті нагальні, болючі проблеми внутрішнього і зовнішнього життя, що так гостро постали перед українськими ватажками у процесі спроб утвердити незалежність України.

Говорячи про вплив внутрішньополітичних чинників на створення військово-політичного курсу новою соціалістичною владою, що за допомогою зброї скинула Гетьмана, слід розглядати цей процес комплексно, у тісному взаємозв'язку та взаємообумовленості різних фактів та подій.

До таких чинників можна віднести характер офіційних рішень, що приймалися Директорією, Урядом та Конгресом трудового народу, позиції лідерів держави з тих чи інших актуальних питань, боротьбу різних політичних сил і партій, поглядів і думок, викликаних не лише відсутністю єдності у складі Директорії та серед політичних еліт Сходу і Заходу України, але і подекуди безкомпромісним зіткненням інтересів, цілей, завдань, навіть програм окремих течій та рухів у галузях внутрішнього і зовнішнього життя країни.

Без перебільшення можна стверджувати, що чи не найвирішальнішим фактором, який формував загальний військово-політичний клімат в УНР і навколо неї, була громадянська війна і зовнішня агресія з боку сусідніх держав, які на землях України і за рахунок її ж народу намагалися задовольнити свої інтереси. Хоча зовнішнє втручання при підтримці місцевих антиукраїнських сил не є у повній мірі внутрішнім чинником, та воно стало тим каталізатором, який прискорював розподіл і перегрупування політичних партій і сил з їх уподобаннями і симпатіями з огляду на вкрай мінливу картину тогочасної української дійсності.

Отже, гострі розбіжності і суперечки як у складі Директорії, так і між Наддніпряниною і Галичиною, не кажучи вже про різючу відмінність поглядів цих сил на питання про орієнтацію чи то на Антанту, чи то на Радянську Росію, чи на Польщу, перешкодили утворенню і збереженню того

загальнонаціонального інтересу, який би об'єднав українське суспільство навколо однієї мети, заради якої лилась українська кров.

Загальні концептуальні засади військово-політичного курсу народжувались досить часто не виважено та не вивірено на основі чітко розроблених стратегічних загальнодержавних планів, а виникали зненацька, як запізнiла відповідь на той чи інший зовнішній чи внутрішній момент. Таке перманентне відставання теорії від практики створювало необхідність термінового запобігання конкретній діяльності ворожих УНР сил, у пожежному порядку мінімізуючи їх руйнівний наслідок по відношенню до молодої держави. Звісно, така форма прийняття Директорією військово-політичних рішень була неефективною і завдавала відчутних ударів національним інтересам України. У прийнятті конкретних практичних кроків, що визначали подальшу долю країни, перевагу мали ті сили, які, інколи навіть не маючи чіткої концепції, за своїм владним становищем могли реально впливати на хід подій.

Все це суттєво ускладнювало спроможність Директорії виробляти і втілювати в життя відповідний військово-політичний курс, що характеризувало цю владну політику як кволу і пасивну, таку, котра змушена була увесь час йти на не вигідні й принизливі для УНР поступки і компроміси.

Рекомендуємо продумати узагальнюючі висновки до теми семінару, в яких показати історичне значення Української революції 1917-1920 рр. як ще одної спроби українців здобути собі омріяну державність.

Наступне питання семінару торкається перебігу революційно-державотворчих процесів в Західній Україні. Спочатку студент повинен пригадати, що західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорщини, окреслити стан «українського питання» в імперії Габсбургів, тривалу політичну боротьбу українського загалу за свої права, українсько-польську конфронтацію в Галичині.

Західноукраїнську Народну Республіку проголосили у Львові 9 листопада 1918 р. Цій події передувало жорстке протистояння української і польської громад. Поляки Галичини вважали цей край своїм і активно готувалися до захоплення там влади з тим, щоб у подальшому приєднати його до Польщі. На дії поляків

українці відповіли збройним повстанням і захопленням влади у Львові 1 листопада 1918 р. Було зайнято всі стратегічно важливі об'єкти міста – військові казарми, телеграф, пошта, будинок сейму, банки та ін. У перші дні листопада українці без боїв перебрали владу і в інших містах та місцевостях Галичини. На засіданні Української Народної Ради, яка була утворена ще 18 жовтня 1918 р., було визначено назву Української держави – Західноукраїнська Народна Республіка

З проголошенням ЗУНР вищу владу в краї захопила Українська Національна Рада, яка 9 листопада 1918 р. сформувала уряд ЗУНР – Державний Секретаріат. Українська Національна Рада в «Основному тимчасовому законі» від 13 листопада 1918 р. окреслила конституційні засади новоствореної української держави. В ньому проголошувалося верховенство і суверенітет народу, який реалізує свої конституційні права через представницькі органи, обрані на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування за пропорційною виборчою системою. Виборчим правом наділялися всі громадяни держави, незалежно від національності, віросповідання, статі. До виборів парламенту (Сейм) вся повнота законодавчої влади належала Українській Національній Раді, а виконавчої – Державному Секретаріатові.

Звертаємо увагу, що під час розгляду даного питання необхідно ретельно проаналізувати державотворчі зусилля української соціалістичної влади Наддніпрянщини і української ліберальної влади Галичини. Різна природа походження цих двох суспільно-політичних напрямків обумовлювала інколи відмінну стратегію і тактику в питаннях державотворення. Уяснивши це, студенту легше буде зрозуміти, наприклад, трагічну, коротко плінну долю спільного утворення УНР і ЗУНР.

Обов'язково треба звернути увагу на геополітичний чинник в житті ЗУНР. Навіть побіжний огляд історії існування західноукраїнської державності дає всі підстави стверджувати, що головні військово-політичні зусилля керівництво ЗУНР спрямовувало саме на виживання країни в умовах ворожого оточення. Поляки не полишали намірів повернути собі Східну Галичину. Вони почали бойові дії проти ЗУНР. Під тиском переважаючих сил ворога українська

влада і її військо 22 листопада 1918 р. залишили Львів і переїхали спочатку до Тернополя, а в перших числах січня 1919 р. – до Станіслава. Тогочасний світ не передбачав утворення незалежної ЗУНР. Країни Антанти підтримували поляків і планували передати західноукраїнські землі Польщі. Навіть об'єднання УНР і ЗУНР в Соборну Україну не сприймалося західними країнами. Антанта відмовляла українцям в праві мати власну незалежну національну державу. Фактично доля ЗУНР залежала від подій на польсько-українському фронті й загальної ситуації в об'єднаній країні.

Уряд ЗУНР, незважаючи на війну, яку розв'язала проти неї Польща, будував державний апарат влади. Повітові комісари, які представляли місцеву владу наділялися значними повноваженнями з тим, аби ефективно вирішувати проблеми місцевих громад. Повітовим комісаром, наприклад, підлягали повітові харчові комітети, а також повітові коменданти і коменданти жандармерії. Останні були створені в листопаді 1918 р. з метою охорони громадського порядку, державного та особистого майна, громадської безпеки. Крім того, значну увагу уряд ЗУНР приділяв розбудові судочинної системи, яка складалася з 12 судових округів і 130 судових повітів.

У січні 1919 р. було проведено реорганізацію армії, яка звалася Українська Галицька Армія. До неї входила піхота, кіннота, артилерія, санітарна та ветеринарна служби, інтендатура тощо. Було розроблено систему звань і відзнак, державну платню тощо. УГА мала три корпуси, які ділилися на окремі підрозділи. УГА зарекомендувала себе як боєздатне, дисципліноване військо. УГА боронила інтереси ЗУНР, захищала українські землі від агресорів.

У висновках треба визначити причини поразки ЗУНР, де серед головних була геополітична блокада з боку Антанти державотворчих намірів західних українців.

Останнє питання семінару торкається вже доби незалежної України. Студент повинен усвідомлювати, що здобута 1991 р. незалежність має під собою багатовікову боротьбу українців за свою державність. Думається, в даному випадку можна говорити про поновлення української державності. Дійсно, сучасна

українська нація є спадкоємницею Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Української Козацької Держави, УНР доби Української Центральної Ради, Української Держави гетьманату П. Скоропадського, УНР доби Директорії.

Зверніть увагу, що криза радянської влади, комуністичного панування супроводжувалася і кризою СРСР як союзної країни. Рекомендуємо саме під цим кутом зору розглядати політичні, економічні та соціальні передумови розпаду СРСР та утворення незалежної України.

Шлях до проголошення незалежності нашої держави започаткувала Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став закон «Про економічну самостійність Української РСР», прийнятий 2 серпня 1990 р.

Консервативні комуністичні сили в радянському керівництві, які не погоджувалися з політикою перебудови, спробували використати складне соціально-економічне становище в країні, незадоволення мас, щоб повернути суспільство до попередніх порядків. З цією метою 19 серпня 1991 р. була здійснена спроба державного заколоту. Його ініціатори: віце-президент СРСР Г. Янаєв, перший заступник голови Ради Оборони СРСР О. Бакланов, голова КДБ СРСР В. Крючков, прем'єр-міністр СРСР В. Павлов, міністр внутрішніх справ СРСР Б. Пуго, міністр оборони СРСР Д. Язов та інші – заявили, що у зв'язку з начебто хворобою Президента СРСР М. Горбачова його обов'язки переходять до Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС).

Після поразки ДКНС 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла історичний документ виняткового значення для долі українського народу – «Акт проголошення незалежності України». Для підтвердження легітимності Акту проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України вирішила провести 1 грудня того ж року республіканський референдум. Потреба в ньому була необхідна, щоб нейтралізувати політичні спекуляції противників української незалежності. Союзне керівництво на чолі з Президентом СРСР М. Горбачовим, не втрачаючи надій на укладення нового Союзного договору, вело активну роботу в цьому

напрямі. Крім того, світове співтовариство не поспішало з визнанням самостійності України, вичікуючи, як будуть розгортатися події.

На Всеукраїнському референдумі кожен громадянин мав чітко відповісти «так, підтверджую», або «ні, не підтверджую» на запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Позитивно відповіли 90,92 % громадян України, котрі були внесені до списків для таємного голосування.

Одночасно з референдумом, 1 грудня 1991 р. відбулися вибори Президента України. Їм передувала гостра політична боротьба, але з дотриманням демократичних норм і процедур. Кандидатів на посаду Президента було зареєстровано 7. У першому турі Леонід Кравчук отримав перемогу, за нього проголосувало 61,59% виборців. 5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України Л. Кравчук склав присягу Президента України. Цю посаду він обіймав до липня 1994 р.

Розпочався розвиток атрибутів державності, без яких не існує суверенних держав: 4 вересня 1991 р. над куполом будинку Верховної Ради замайорів національний синьо-жовтий український прапор, а 28 січня 1992 р. він отримав статус державного; 15 січня 1992 р. державним гімном України стала мелодія композитора М. Вербицького на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна»; 19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила Тризуб як малий герб України. Національна символіка перетворилася на державну.

8 жовтня 1991 р. набув чинності Закон «Про громадянство України» згодом розпочався обмін радянських паспортів на українські.

7 листопада 1991 р. Верховна Рада затвердила Закон «Про державний кордон». А в грудні того ж року утворено Державний митний комітет України. Почалося формування прикордонної та митної служб.

У серпні 1991 р. Постановою Верховної Ради «Про військові формування на Україні» їй були підпорядковані усі війська, розміщені на території республіки. А в грудні 1991 р. був прийнятий Закон про Збройні Сили України, в якому офіційно проголошувалося створення власної армії та флоту. Поступово була створена правова база для реформування війська. У жовтні

1993 р. Верховна Рада прийняла «Військову доктрину України». Вона мала чітко виражений оборонний характер. Тому чисельність Збройних Сил була скорочена (якщо наприкінці 1991 р. вони становили 726 тис. чол., то наприкінці 1996 р. – 350 тис). Поряд із Збройними Силами Україна створила Національну гвардію (зараз вона, не існує, так як виконала своє призначення), частини спеціального призначення, Службу безпеки та інші силові структури держави.

Політична ситуація в Україні в перші роки незалежності залишалася напруженою. Президент Л. Кравчук проголосив програмні орієнтири своєї політики: забезпечення народові достатку, прав і свобод; побудову соціально спрямованої економіки, що передбачає необхідність глибоких економічних реформ; роздержавлення та приватизацію, забезпечення рівних умов господарювання всім його суб'єктам. Та ейфорія швидкого й кардинального розв'язання суспільно-економічних та політичних проблем швидко минула.

Передусім, не було вироблено чіткої концепції державотворення, що сконцентрувало б зусилля широких мас народу. За грудень 1991 – квітень 1994 рр. Верховна Рада України прийняла кількасот законів, але за відсутності концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися нежиттєздатними і не забезпеченими відповідними механізмами впровадження.

Верховна Рада претендувала на всю повноту влади в країні. Але з запровадженням посади Президента розпочався непростий, а почасти – болісний процес розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Державний апарат став давати збої у центрі й на місцях.

З метою оптимізації структури влади у червні 1991 р. Верховна Рада ухвалила концепцію нової Конституції.

Внутріполітичне життя України характеризували розбіжності між полярними політичними силами. Дискусії точилися з таких ключових питань, як ринкова чи планова, соціалістична економіка, незалежна Україна чи відродження Союзу і т. п. Усе це знижувало ефективність діяльності Верховної Ради, уряду, місцевих органів влади.

Непідготовлена лібералізація цін призвела до розвалу системи державного управління народним господарством, розриву економічних зв'язків, платіжної кризи, розкручування інфляційної спіралі, розбалансованості фінансово-кредитної системи, падіння виробництва, зубожіння населення.

На позачергових виборах президента України перемогу здобув Л. Кучма. З 1994 по 2004 роки Президентом України був Л. Кучма. У цей період було завершено перший етап розбудови державного апарату. 28 червня 1996 р. Верховна Рада ухвалила Конституцію незалежної України. Восени 1996 р. в країні було запроваджено власну грошову одиницю (гривня). Успішну грошову реформу провів тодішній голова Національного банку України В. Ющенко.

Разом з тим внутрішньополітична ситуація в країні залишалася складною. Не було вироблено чіткої програми державотворення, а також цілісної програми переходу від планової, командно-адміністративної до ринкової економіки. Економічна криза в країні, обвальне падіння життєвого рівня народу створили реальну загрозу для незалежності. Вибори до Верховної Ради в 1994 і 1998 роках, вибори Президента в 1994 та 1999 років не зняли напруженість в українському суспільстві.

На рубежі XX-XXI ст. Україна опинилася перед необхідністю трансформації своєї політичної системи від командно-адміністративних, тоталітарних до демократичних принципів. Орієнтація на демократичний тип політичної системи проголошена в Конституції держави. У політичній сфері головними пріоритетами є утвердження принципів демократії, політичного плюралізму, забезпечення прав і свобод громадян, формування громадянського суспільства, поділ влади на виконавчу, законодавчу і судову, формування ефективної системи місцевого самоврядування.

В економічній сфері метою є створення ринкової соціально орієнтованої економіки, забезпечення реального плюралізму власності. Економічна модель України повинна відповідати світовим стандартам і робити країну конкурентоздатною на світовому ринку.

У духовному житті цей процес пов'язаний з відродженням українського народу, плюралізмом, гуманізацією життя, утвердженням невід'ємних прав і свобод людини.

Після виборів до Верховної Ради 2002 р. загострилося політичне протистояння між провідними силами на чолі з Л. Кучмою і національно-демократичним табором очолюваним В. Ющенко. Це протистояння досягло свого апогею на президентських виборах 2004 р., коли за найвищу посаду в країні змагалися провладний висуванець В. Янукович і представник національно-демократичних сил В. Ющенко. Численні порушення виборчого процесу і виборчого права громадян з боку влади на користь свого ставленика, фальсифікація результатів народного волевиявлення спричинили в країні до «помаранчевої революції». Її наслідком стала перемога представника демократичних сил на президентських перегонах. Новим президентом України 2004 р. було обрано В. Ющенко.

Україна підтвердила відданість демократичним цінностям, заявила про незмінність курсу вступу до Світової Організації Торгівлі, НАТО та ЄС.

Наприкінці 2004 р. почався другий етап трансформації політичної системи держави та її управлінського апарату. Тоді Верховна Рада внесла зміни до діючої Конституції України. Україна з президентсько-парламентської перетворилася на парламентсько-президентську республіку. Політична реформа ще не завершена. Першими її наслідками стали розбалансування повноважень гілок влади, політична криза і напруга в суспільстві. Український народ очікує, коли керівництво держави нарешті визначиться зі стратегічними пріоритетами розвитку України як у внутрішній, так і у зовнішній сферах.

Рекомендуємо продумати висновки по матеріалах теми. Необхідно визначити характерні особливості кожного періоду українського державотворення, а також з'ясувати причини втрати українцями своєї державності. Під час аналізу необхідно визначити роль внутрішніх і зовнішніх чинників, які ставали на заваді розвитку країни. Потребує ґрунтовного аналізу й роль української еліти в державотворенні, а також ставлення українського народу до державотворчих змагань.

Тема 7. Українство у боротьбі з національним та соціальним гнобленням

1. Соціальна боротьба у Київській Русі та Галицько-Волинській державі.
2. Боротьба українства з соціальним та національним гнобленням у часи входження до Литовсько-Польської держави.
3. Боротьба з соціальним та національним гнобленням на Україні у другій половині XVII–XVIII ст.
4. Соціальна та національна боротьба на Україні у XIX– на початку XX ст.
5. Соціальна та національна боротьба у часи національно-демократичної революції (1917-1920 рр.) та у роки входження України до СРСР (1920-1991 рр.).

Мета семінару: визначити ознаки соціального гноблення українців в різні історичні періоди; розглянути сутність соціальної боротьби українського народу; проаналізувати співвідношення соціальної складової у національно-визвольній боротьбі українців.

Розгляд першого питання дає можливість студентам повторити деякі факти попередньої теми. Проте специфіка матеріалу вимагає в даному випадку зосередити увагу передусім на економічній складовій. Дійсно, процес державотворення східнослов'янських племен закінчився створенням ранньофеодальної держави Київська Русь у другій половині IX ст. на Русі селянське населення було здебільшого вільним. Селянська община у IX–X ст. складалася з особисто вільних селян, які обробляли власні землі, сплачуючи податки князю. У X–XI ст. на Русі розвивався клас феодалів, більшість яких були дружинниками князів і брали участь у постійних війнах. Бажаючи дати своїй дружині більш надійні прибутки, ніж звичайну воєнну здобич, князі почали роздавати їм землі з общинними селянами. Податки з селян постійно збільшувалися. Ті, хто не міг їх виплачувати у повному розмірі, потрапляли до кабали, фактично перетворюючись на звичайних кріпаків. Але характерною рисою суспільної організації Русі було те, що більшість селян були все ж вільними чи напіввільними.

Звертаємо увагу на те, що на перших етапах існування Русі, коли вона являла собою конгломерат племен, що формально підкорялися київському князю, соціальні конфлікти мали вигляд бунтів окремих племінних вождів проти

центральної влади. Найбільш відомим таким конфліктом було повстання древлян 945 р. та вбивство ними князя Ігоря. З початком активного закріпачення селянства почалися й селянські виступи, щоправда, згадок про них майже нема.

Помітно загострилася класова боротьба селянства проти феодалів за періоду феодальної роздрібненості. Спільно з селянами виступала й міська біднота. Форми цієї боротьби були досить різноманітними: від зумисного псування реманенту до винищення худоби й підпалу маєтків, убивства князівських адміністраторів і відкритих повстань. Але боротьба ця мала стихійний та місцевий характер. Втечі були найпоширенішою формою селянської боротьби. Татаро-монгольська навала у XIII ст. привела до руйнування господарства, різкого погіршення становища селянства, дезорганізації адміністративного й господарського апарату державної влади, її політичного послаблення.

У другому питанні розглядається матеріал про економічний розвиток українських земель у складі Литви і Польщі. Литва була ранньофеодальною державою, яка ще не знала класичного феодалізму з повною залежністю селян від феодалів. Українське селянство повертається до стану вільних селян-общинників. Найбільш вигідне положення мали так звані «данники» - вільні селяни, що мали землю і сплачували державі лише данину. Ще одним селянським станом були «тяглі люди» - так називали селян, які власної землі не мали, а орендували її у власників, віддаючи за це частину прибутків та відробляючи певні повинності. «Слуги путні» - по суті відносились до напіввійськового стану селян, які крім селянської справи на землі мали ще нести військову службу, охороняючи державні кордони. За це вони звільнялися від інших форм повинностей. До них відносилися мешканці прикордонних земель. До найбільш бідної частини селян відносилися «підсусідки», які поділялися на «городників» (що мали лише город), «халупників» (мали лише будинок) та «коморників» (не мали ні житла, ні городу, а орендували все це у общини). У соціальному плані ці останні стани повністю залежали від общини й були нерівноправними її членами. В цілому в XIV-XV ст. селяни мали ще певні права та свободи, могли покинути маєток свого пана (щоправда, залишивши замість себе іншого селянина), подати на нього до суду.

Важливим є той факт, що феодальне господарство тоді будувалося на визиску головним чином общинного селянства, сільської общини. Але активних форм соціальної боротьби майже не було. В XV ст. ситуація змінюється. Община все більше починає залежати від панів, які отримували землі на правах служби князю. Зі зростанням попиту на продукцію сільського господарства у Європі, що пояснюється зародженням капіталізму та падінням ціни на золото у наслідок «Великих географічних відкриттів», литовські пани посилюють визиск селян. У 1505 р. право переходу було знищено остаточно й селяни перетворилися у звичайних кріпаків. Юридичне оформлення кріпацтва оформилось у XVI ст., з запровадженням литовських кодексів права, відомих як Литовські статuti. У відповідь на це активізуються селянські виступи.

Головним результатом закріпачення селянства та зростання соціального, національного й релігійного гноблення стало виникнення наприкінці XV ст. нового стану населення - козацтва. У XVI ст. великого розміру набувають втечі скривджених людей на вільні землі. До того ж великі польські та литовські пани-магнати організовують переселення селян на незаселені землі південної Київщини та Брацлавщини. Переселенці отримували на деякий час амністію від панщини та численних податків. Постійно відбиваючи набіги татар, населення цих прикордонних земель вело напіввійськове життя. Коли ж пани спробували ввести на ці землі панщину, селяни відповіли численними втечами на південь, до зовсім уже незаселених земель. Тоді ж там уже перебували промисловики, які ловили рибу та продавали її у прикордонних містах. Це були представники нового класу вільного українського населення – козацтва. Козацтво поділялося на дві верстви, які мали різні інтереси. Першою верствою були реєстрові козаки, які існували за рахунок королівської казни, мешкали у містах і були більш менш прихильні польській владі. До другої козацької верстви відносились нереєстрові козаки, які не визнавалися центральною польською владою, вважалися біглими селянами.

Невдоволення охопило й інші верстви українського населення. Перш за все це стосувалося середню та дрібну шляхту. Після артикулів короля Генріха у 1573 р., влада магнатів та великої шляхти стає майже необмеженою. У другій половині XVI ст. у Річчі Посполитої починають вирувати феодальні війни між

окремими шляхтичами та магнатами за землі та селян. Дрібна шляхта була найменш захищена від магнатського всевладдя. Магнати починають просто забирати села та маєтки дрібних та середніх шляхтичів. Їхні скарги до короля, як правило, не мали ніякого ефекту, бо король й сам був безсилий проти магнатів. Крім цих соціальних утисків, православна шляхта (особливо після підписання Берестейської унії у 1596 р.) починає зазнавати ще й національно-релігійного гноблення.

Невдоволення охопило й міщанство. Міста все частіше стають об'єктами зазіхань зі сторони великого шляхетства, яке намагалося поставити їх під свій контроль та ліквідувати право на самоуправління (Магдебурзьке право). Крім того, зростав антагонізм між міським плебсом та патриціатом. Невдоволення міщан незрідка виливалося в повстання проти адміністрації (наприклад, 1589-1590 рр. у Білій Церкві), відмову виконувати повинності (1602 р. у м. Остер, у 1604 р. у м. Корсунь). Особливо зчаста – проти жовнірів та іноземців-найманців (наприкінці XVI – на початку XVII ст. у Дрогобичі, Брацлаві, Тереховлі, Острозі, Коломиї тощо). Іноді містяни єдналися з селянами, як це було в 1604 р. у Городлі, 1619-1620 рр. у Самборі та ін.

Погіршилося також становище православного духівництва, яке, після підписання Берестейської церковної унії, фактично було поставлене поза законом. Проте найбільшими спалахами народного гніву наприкінці XVI-першої пол. XVII ст. виявилися козацькі повстання, які підтримали й інші верстви українського населення. Крім боротьби з польською шляхтою, козаки активно воювали проти турків і татарів. Апогеєм боротьби козацтва проти татарсько-турецької агресії стала їх участь, на чолі з Сагайдачним, у Хотинській війні, яка вибухнула між Річчю Посполитою та Туреччиною у 1618 р. У вересні 1621 р. у генеральній битві під м. Хотином турецька армія була розбита.

Аналіз третього питання семінарського заняття рекомендуємо розпочати з розкриття суті українсько-московських домовленостей 1654 р. Б. Хмельницький уклав Переяславський договір з Московським царством, по якому Україна визнавала зверхність Московії на правах васалітету та широкої автономії. У середині XVII ст. починає формуватися українська козацька держава. Проте у другій половині

XVII ст. у ході так званої «Руїни» - боротьбі між промосковською та пропольською козацькими старшинами, автономія Гетьманщини була сильно обмежена, та й сама Україна поділилася на Правобережну – під керівництвом Польщі та Лівобережну – під керівництвом Москви. До цього, до речі, спричинила агресивна антиукраїнська політика як московського царату, так і польської корони.

Характерно, що змінюється й соціальна структура українського населення. Замість знищеного польського шляхетського стану, з'являється новий панівний стан – козацька старшина. У другій половині XVII ст. її влада збільшується і вона все частіше зазіхає на незалежність селянства, фактично відтворюючи панщину. Водночас падає значення рядового козацтва. Схожою ситуація була й на Слобідщині. Через землі Слобідської України проходили татарські шляхи набігів на Московію. Протягом XVII ст. на Слобідщині формується полковий устрій. Полковники, які водночас стояли на чолі адміністративної одиниці – полку, підпорядковувалися безпосередньо Москві та її представнику - Белгородському воєводі. З часом, полковники та старшини починають збільшувати свої наділи землі за рахунок наділів рядового козацтва. Селяни, які працювали на їх землях у якості орендарів почали поступово закріплюватися. Найбільше повстання проти спроб обмежити традиційні права та свободи, вибухнуло на Слобожанщині у 1670 р.

Соціальні утиски населення Гетьманщини посилювалися під час гетьманування І. Мазепи (1687-1708 рр.) І. Мазепа виступав як захисник інтересів козацької старшини, що виявилось у його намаганнях розширити її вплив та багатство. Все це робилося, звичайно, за рахунок українського селянства та козацтва. Збагачуючи козацьку старшину, Мазепа намагався укріпити свою особисту владу, яка трималася в першу чергу на підтримці козацьких старшин.

У 1702 р. на Правобережній Україні, яка входила до складу Польщі, розпочалося повстання під проводом фастівського полковника С. Палія. Воно вибухнуло у відповідь на намагання Польщі знищити полковий устрій Правобережжя.

Після початку Північної війни між Росією та Швецією, у якій Росія боролася за вихід до Балтійського моря, становище трудівників в Україні погіршилося. Селяни були обкладені великими податками на користь війни, козаки були повинні

воювати проти добре озброєної та підготовленої шведської армії. Масовий набір населення для будівництва Петербургу, яке розпочалося у 1703 р., лягло тягарем на народні маси. За цих умов Мазепа, зважаючи на невдоволення населення й своєї старшини, вирішив перейти на бік Швеції, якщо її війська вдеруться до України. Коли восени 1708 р. шведи увірвалися на Україну, Мазепа перейшов на їхній бік.

Незабаром Гетьманщина, була остаточно позбавлена свого автономного статусу. Крім того швидко закріпачується українське селянство: 1727 р. було видано закон, згідно з яким селяни, що покидали свого пана, лишалися прав на майно, яким вони володіли на старому місці. 1760 р. селянин зобов'язувався отримати у пана офіційний дозвіл на перехід. А 1783 р. імператриця Катерина II зовсім заборонила селянам переходити з місця на місце, таким чином остаточно відроджуючи кріпацтво. Українські селяни вже втретє за свою історію (після часів Київської Русі, та польського панування) становляться кріпаками. Це є унікальне явище у соціально-економічній історії світу. Одночасно знищуються й козацькі свободи. Козаків все частіше використовували на будівельних роботах. Крім того відбувалася швидка майнова диференціація козацтва.

Окремої уваги заслуговує соціальна й національна боротьба українського народу в Правобережній і Західній Україні. Після придушення військом Мазепи повстання С. Палія у 1704 р., уряд Речі Посполитої офіційно знищив полковий устрій Правобережжя. Відновила свою владу та вплив шляхта та магнати, які почали швидко туди повертатися. Щоб заманити сюди селян, які покинули ці землі у період Руїни, магнати, ліквідовували на 20-25 років панщину та звільнили селян від усяких повинностей. Це призвело до швидкого заселення цих територій. Але після закінчення строків амністій, старі порядки поступово повертаються. Знову відновлювалася панщина, яка постійно зростала. На деяких, найменш родючих землях північно-західної України вже у 20-х роках XVIII ст. панщина складала до 5 днів на тиждень. Фактично відновилося соціально-економічне гноблення селянства, яке було до повстання 1648 р.

Відповіддю на відродження важкого феодального гноблення були масові селянські повстання, відомі в історії як гайдамаччина. Її зародки можна побачити

вже на початку XVIII ст., коли, відразу після закінчення амністій на панщину, деякі найбільш активні селяни, тікали у ліси та жили за рахунок грабунків шляхетських маєтків. Цих втікачів поляки й називали «гайдамаками» (з тюркської - «грабіжник»). Найбільше повстання гайдамак розгорнулося у травні 1768 р. Його очолив запорозький козак Максим Залізняк. Повстанцям, яких підтримало сотні селян, вдалося захопити Фастів, Корсунь, Черкаси й знищити, у більшості випадків, місцеву шляхту, євреїв та уніатських священників, відомих своїми поборами з населення. У червні 1768 р. гайдамаки обложили Умань, у якій знайшли притулок багато шляхтичів. Гарнізон Умані на чолі з сотником Іваном Гонтою перейшов на бік повстанців. Після падіння Умані, у Польщі на Правобережжі не зберіглося ні добре озброєних фортець, ані війська. Фактично в руках повстанців опинилися Київське та Брацлавське воєводства. Польський уряд звернувся до Росії по допомогу. Не дивлячись на те, що більшість гайдамацьких повстань проходили під гаслами переходу Правобережжя до Росії, уряд Катерини II, боячись що повстання може перекинутися на Лівобережжя, допоміг Польщі. Гонту й Залізняка було підступно схоплено: Гонту віддали Польщі, де його невдовзі стратили, а Залізняка відправили до Сибіру. Опинившись без ватажків, гайдамаки розбилися на окремі загони, й були поодиноці розбиті.

Разом із селянами Правобережжя, до активної соціальної боротьби вступили й селяни Західної України, у першу чергу Карпат. Там їх називали опришками. Опришки грабували шляхетські маєтки. Спочатку рух опришків охопив Прикарпаття, згодом був поширений на Закарпаття та Буковину. І хоч свідомість про цей рух відносять ще до середини XVI ст., найбільш масового характеру він набув з кінця XVII-XVIII ст. Найвідомішим ватажком повстанців, за якого рух здобув свого апогею, був Олекса Довбуш. Повстання гайдамаків та опришків змусили феодалів дещо послабити визиск населення.

Наступне питання доцільно висвітлювати крізь призму наслідків перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Дійсно, на початку XIX ст., у наслідок знищення Речі Посполитої, українські землі Правобережжя були поділені між двома державами: більшість відійшло до Російської імперії, західна Україна – до Австрійської імперії.

У XIX ст. в Україні розвиток економіки в цілому і сільського господарства зокрема відбувався екстенсивним шляхом, тобто шляхом посилення експлуатації селянства та природних ресурсів України. У вказаний період відбувається швидке освоєння півдня України, земель, які колись належали Запорізькій Січі. У 1796 р. селяни півдня України були офіційно закріпачені, але їхнє положення було краще за положення селян інших регіонів. Поміщики півдня швидко зрозуміли, що селяни даватимуть більше прибутків якщо працюватимуть як вільні наймані працівники, виплачуючи податки. Родючі південні землі України швидко почали використовувати на капіталістичних умовах, за яких на землях поміщиків працюють вільні орендарі. По інших регіонах України панували кріпосницькі умови селянської праці. Найважча експлуатація була на Правобережній Україні, де більшість поміщиків були вихідцями із старої польської шляхти. На цих землях панщина іноді сягала 6 днів на тиждень. У цілому ж продуктивність селянської праці була вкрай низькою. Головними причинами цього була, по-перше, відсутність зацікавленості селянина у результаті праці, який все одно буде належати поміщику, а, по-друге, застарілі знаряддя праці та способи обробки землі. Селяни в Україні поділялися на поміщицьких та державних.

Одночасно слід звернути увагу на той красномовний факт, що з 30-х років XIX ст. в Україні почав з'являтися новий клас трудового населення – робітники. Промисловість Росії, у порівнянні з Західною Європою, була вкрай відсталою. До середини XIX ст. панувало мануфактурне виробництво, основане на ручній праці. Більшість мануфактур були казенними, тобто на них працювали не вільнонаймані робітники, а кріпосні селяни. Продуктивність таких мануфактур, через повну відсутність зацікавленості у результаті праці, була низькою. Але з 30-х років XIX ст. багато поміщиків, у маєтках яких знаходились ці казенні мануфактури, почали використовувати своїх селян як вільних робітників. Особливо це було помітне на тих поміщицьких господарствах, які займалися виробленням продукції, що мали великий попит на ринку – цукор, тканини. Вільні робітники давали більший прибуток, що сприяло розширенню виробництва та його механізацію. Так на Україні почався промисловий переворот - введення машинного виробництва.

Важка праця активізувала народні рухи. Найбільш розповсюдженими формами боротьби з соціальними утисками були повстання та втечі на Дон або Кубань. Особливо селянські повстання почастишали після війни 1812 р. 1819 р. повстали військові поселенці Чугуївського уланського полку. В грудні 1825 р. декабристський Чернігівський полк. 1829 р. повстали селяни окремих повітів Харківської губернії. 1814-1835 рр. на Поділлі вирувало повстання Устима Кармелюка. Підчас голоду 1833 р. відбувалися селянські заворушення у Слобідсько-Українській (Харківській), Чернігівській і Херсонській губерніях. 1835 р. повстали лівобережні козаки, з яких уряд зорганізував 10 козачих полків, а потім вирішив перевести їх у солдати. В першій половині 40-х рр. XIX ст. особливо великі селянські заворушення відбувалися по селах Русанівка (Київщина), Швайківці (Волинь). Протягом 1824-1856 рр. тільки на під російській частині України відбулося 120 селянських виступів. Масовість селянських повстань та явна відсталість Росії від Заходу, яка виявилася під час Кримської війни 1853-1856 рр., змусили уряд піти на реформи.

У 1861 р. російський царизм змушений був скасувати таке ганебне явище як кріпацтво. Обговорюючи причини, хід впровадження селянської реформи, її політичне та економічне значення, зверніть увагу на те, що вона носила незакінчений, половинчатий характер. Насправді російський царизм намагався усіляко підтримувати поміщиків за рахунок тепер вже формально вільного селянства. За землю та за особисту свободу селяни мали сплатити за схемою, встановленою державою. Викупна сума значно перевищувала реальну вартість землі. Отже, уряд імператора Олександра II зробив усе можливе, щоб перекласти увесь тягар виплат на селян, за рахунок яких, врешті решт і пройшла аграрна реформа.

Західна Україна у XIX ст., внаслідок трьох поділів Польщі, входила до складу Австрійської (згодом Австро-Угорської) імперії. Становище народних мас тут було навіть гірше, ніж у підросійській Україні, оскільки якість ґрунтів була поганою і врожаї вони давали гірші. У 80-90 -х роках XVIII ст. імператори Марія-Терезія та Йосип II провели реформи, спрямовані на полегшення долі селянства. Було чітко зафіксовано максимальний розмір панщини на рік, а селяни були оголошені особисто вільними. Але їх наступники швидко звели умови

реформи нанівець і на західній Україні знов встановилося жорстоке кріпосницьке гноблення. В цілому у ХІХ ст. західноукраїнські землі були в економічному плані найбільш відсталим регіоном Європи, де домінував аграрний сектор господарювання, заснований на кріпосницькій системі. Промисловість як така була відсутня, розвивалися лише промисли та ремесла: ткацтво, деревообробка тощо. Через важкі умови життя селянські рухи у ХІХ ст. поширюються. Особливо це стало помітним у 40-х роках. Найбільшим повстанням цих років було повстання 1843-1844 рр. на Буковині під проводом селянина Лук'яна Кобилиці. Схожі соціальні конфлікти поширилися по всій Австрійській імперії. Їх апогеєм стала революція 1848 р., яка охопила і Західну Україну.

Таким чином, одним з головних наслідків скасування кріпацтва в Україні було швидке соціальне розшарування. Із колись єдиної кріпацької маси виділяються найбільш заможні селяни, які могли наймати людей для обробки своїх земель. Таких було небагато – 5 %. Основну селянську масу становили так звані середняки, які мали кілька голів худоби, але наймитів вже не мали. І, нарешті, досить високий відсоток становили бідняки, які або зовсім втратили свою землю, або мали її занадто мало, щоб прогодувати себе. Вони зчаста наймалися на роботи до багатих селян.

Ще одним наслідком реформ став пришвидшений розвиток промисловості та кінець промислового перевороту. Остаточо оформлюються нові класи населення – буржуазія (яка складалася в основному з вихідців із селян) та вільнонаймані робітники.

У п'ятому питанні важливо зрозуміти і простежити динаміку й напругу соціальної та національної боротьби українського народу у ХХ ст. Революційні збурення 1917-1920 рр. призвели до захоплення українських земель більшовиками і встановленні тут комуністичної влади.

Українським політичним діячам, з їх намаганням завоювати незалежність чи автономію у складі Росії, протистояли спочатку непопулярний Тимчасовий уряд, а після жовтневого перевороту 7 листопада (нов. стиль) 1917 р. – більшовицький уряд на чолі з В. Леніним. Більшовики висунули зовні логічну та продуману програму соціальних перетворень, яка базувалася на трьох принципах:

«Землю – селянам, фабрики – робочим, мир – народам». У своїй національній програмі вони формально виходили з принципу права націй на самовизначення. Але фактично політика більшовиків була спрямована на відтворення єдиної Російської держави, яка розвалилася після Лютневої революції на кілька автономних територій. Звинувачуючи національні уряди у «буржуазному націоналізмі», спрямованому на відтворення капіталістичного визиску мас та розрив єдиного фронту боротьби з соціальним та національним гнобленням, вони встановили по всіх автономіях підконтрольні їм комуністичні уряди, які 30 грудня 1922 р. об'єдналися в єдину державу – Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Фактично більшовизм був однією з форм російської державної ідеології, спрямованої на відтворення єдиної Російської держави, яка формальна складалася з незалежних радянських республік та мала федеративний устрій.

Після входження України до складу СРСР, корінним чином змінився соціальний склад її населення. Стара буржуазія та дворянство як класи були знищені. Всі землі та промислові об'єкти перейшли у власність держави.

Рекомендуємо проаналізувати соціальну політику радянської влади під час проведення НЕПу, індустріалізації, насильницької колективізації, голодомору 1932-1933 рр., сталінських репресій. Необхідно відповісти на питання: чи насправді народною була комуністична влада, якщо засуджувала українців на такі страждання і жертви?

Після смерті 1953 р. Й. В. Сталіна і приходу до влади М. Хрущова почалась епоха «відлиги», яка характеризується активізацією громадського життя та спробою економічних реформ. Новим явищем цього періоду була поява дисидентського руху, представники якого виступала за розширення політичних прав народу та вільного розвитку національного життя. З'явилися, навіть, підпільні націоналістичні та антикомуністичні групи («Об'єднання», «Український національний комітет», «Ходорівська група» та інші.) 183 таких груп і організацій були викриті станом на 1959 рік. Тисячі підпільників були притягнуті до кримінальної відповідальності. Проте в середині 60-х рр. виникла більша й краще підготовлена організація «Український національний фронт» (керівник – Д. Квецко, М. Дяк, розгромлена 1966 р.) 1965 р. влада провела масові арешти

критично налаштованих інтелігентів. Масові виступи й страйки робітників по деяких містах України були придушенні в середині 70-х років ХХ ст. У 1976 р. відкрито виникла правозахисна «Українська група сприяння виконанню Гельсінської угоди» (керівники – М. Руденко, О. Мешко, Л. Лук'яненко), піддана репресіям того ж року. У 1989 р. виникає «Народний рух України» за перебудову.

Життя населення у хрущовський період (до початку 60-х років) постійно поліпшувалося (майже зник, наприклад, гострий товарний дефіцит), розвивався народний сектор економіки.

Але характерним явищем хрущовського та особливо брежнєвського періоду (60-80-ти рр.) було становлення нового панівного прошарку населення – партійної номенклатури та бюрократії, які користувалися майже необмеженою свободою та широкими правами. У період правління Л. Брежнєва (1964-1982 рр.) репресії проти внутрішньої опозиції у вигляді дисиденства посилювалися, радянський уряд почав відновлювати сталінську традицію керування державою.

Найбільшими класами радянського суспільства були робітники та колгоспні селяни. Останні до кінця сталінської епохи фактично перебували у кріпацькій залежності від держави, оскільки не мали навіть паспортів та можливості покинути село. У хрущовські часи їхнє становище значно покращується - селянам дозволили вести власне дрібне господарство, видали паспорти та дали право переїзду з місця на місце. Але рівень життя на селі, на відміну від міста, був невисоким, селяни жили в більшості за рахунок власних городів та паїв, які отримали від колгоспів. У радянському суспільстві досить широким прошарком населення була інтелігенція, об'єднана у різні творчі союзи. Над цими класами радянського суспільства стояла партійна та урядова номенклатура.

Реформування радянського суспільства, вчинене М. Горбачовим і його послідовниками у 1985-1991 рр. супроводжувалося розпадом СРСР на окремі незалежні республіки. Україна отримала незалежність 24 серпня 1991 р.

Тема 8. Історичні студії економічного розвитку України

1. Предмет і завдання економічної історії України.
2. Економічний розвиток українських земель в епоху середньовіччя (V - XV ст.).
3. Господарство України козацької доби (XVI - XVIII ст.).
4. Економічний розвиток українських земель у XIX - на поч. XX ст.
5. Економічна політика українських революційних урядів (1917-1919 рр.).
6. Економіка радянської України.
7. Основні проблеми економічного розвитку незалежної України.

Мета семінару: визначити провідні тенденції економічного розвитку в Україні в різні історичні періоди; розглянути сутність економічного розвитку українського народу в державні і недержавні періоди; проаналізувати основні проблеми економічного розвитку незалежної України.

Відомо, що економічна історія як самостійна наука, що вивчає господарство в історичному розвитку і різноманітності форм його вияву. Предмет вивчення економічної історії у широкому розумінні охоплює не лише історію власне економічної діяльності (суб'єктів і об'єктів господарювання; транспортної, кредитної, комунікаційної інфраструктури тощо), але й роль держави в економічному житті, соціальні відносини в економічній сфері, розвиток самої історико-економічної науки в академічному плані й як чинник економічного поступу, а також найбільш важливих прикладних наук, розробки у галузі яких істотно вплинули на піднесення народного господарства. Розглядаючи конкретно-історичні процеси, ця дисципліна допомагає краще зрозуміти сучасні господарські проблеми, прогнозувати їхнє наукове вирішення. Економічна історія на фактичному матеріалі переконує, що технологічна сфера, господарські механізми, людський фактор і соціальні зв'язки, усі підсистеми економіки тісно пов'язані між собою, взаємодіють, доповнюють одна одну.

Розглядаючи друге питання, зосередьте свою увагу на тому, що сільське господарство доби середньовіччя відрізнялося від нинішнього важливою рисою: воно значно більше залежало від дикої природи. Принаймні в ранні часи значна частина населення надавала перевагу ловам, рибальству і збиральництву, чому сприяли і природні обставини. Полювали на диких коней, зубрів, турів,

оленів, кабанів, ведмедів. Особливо цінувалися хутрові звірі. Полювання було найулюбленішим заняттям князів і представників знаті. З вичинених шкур вбитих звірів виготовляли одяг. У річках була незліченна кількість риби.

Поруч із мисливством розвивалось скотарство. Наші предки самі вивели деякі породи худоби, приручаючи диких звірів. Вірогідно, що рогату худобу українці розвели, з освоєних турів: сірі українські воли виказують своєю будовою велику подібність до давніх турів. Але багато порід худоби приходило з Азії, від степовиків, для яких скотарство було основою господарювання.

Степи, ліси, Карпатські гори – ідеальні умови для бджільництва, яким займалися князі, бояри, прості люди. В XIV ст. в Україні з'явилися перші пасіки, які поступово поширилися в лісостепових і степових районах. Окремі села, що належали князям або великим боярам, спеціалізувалися на бджільництві, сплачували податок медом. З меду виготовляли різні напої, поширені ще з антських часів. У великій кількості заготовляли віск, з якого виробляли свічки.

У Київську добу в лісостеповій зоні було поширене орне землеробство, у лісових районах – підсічне. У XI - XIII ст. парова система з дво- і трипільною сівозміною переважала практично на всій території, співіснуючи з перелоговою та підсічною. Головними землеробськими роботами були оранка, посів, боронування, жнива, молотьба. При трипільній системі землеробства збільшувалася площа ріллі, зростала врожайність, певною мірою зберігалася структура ґрунту. В Україні-Русі культивували жито, пшеницю, овес, просо, гречку. Жито вирощували в північних районах, а пшеницю – у південних. Зерно використовували в харчуванні, ним сплачували данини і годували худобу. Ячмінь вирощували для пивоваріння. Пшоно було одним з основних продуктів харчування населення. Овес йшов переважно на корм коням. З бобових культур вирощували: горох, квасолю, сочевицю, боби. Рівень продуктивності був досить високим. Так, середня врожайність зернових досягала сам–6, 2, тобто одна десятина (1,09 га) давала 8 ц зерна.

Важливе місце у селянському господарстві посідало вирощування технічних культур. У селянському господарстві посіви льону і коноплі були обов'язковими, тому що слугували сировиною для виготовлення тканин на вертикальних, а пізніше і на горизонтальних верстатах. З коноплі та льону виготовляли також олію.

Поряд з зерновими і технічними вирощували городні культури. Найпоширенішими були капуста, ріпа, цибуля, часник, мак, гарбузи, дині. З найдавніших часів в Україні було поширене садівництво.

Необхідно звернути увагу й на розвиток ремесел у зазначений час. Київська Русь славилася майстрами-ремесниками та їх виробами. Існувало понад 60 видів ремесел. Важливою галуззю ремесла була металургія та обробка заліза. Мала місце спеціалізація ковальської справи. Основна продукція — сокири, серпи, коси, лопати, ножі, цвяхи, підкови, замки, ключі, гаки, обручі тощо. Виготовлення зброї та військової амуніції займало провідне місце. Успішно розвивалося *гончарство*, широко поширене і в містах, і в селах. Вироблялася цегла – плінфа, високоякісний будівельний матеріал, з якої будувалися собори, церкви, фортеці та палаци. Високого рівня розвитку досягло склоробне виробництво, обробка дерева, з якого робили все: вози, колеса, човни, діжки, бодні, відра, корита, ложки, колиски, меблі та ін. Добре розвивалися кравецтво і шевство. Та найбільший успіх мали зодчі – будівельники, архітектори Київської Русі.

Рекомендуємо проаналізувати роль і значення торгівлі в житті українського середньовічного суспільства і держави. влада підтримувала католицьку церкву, яка була на боці іноземних колоністів.

У господарському житті Київської Русі важливе значення мала *торгівля: внутрішня* і особливо *зовнішня*. Внутрішня торгівля забезпечувала обмін між сільськогосподарськими і ремісничими виробниками. Велася вона переважно на міських торгах, у визначені дні тижня, у більших містах – щоденно. На торгах можна було придбати зерно, хліб, овочі, фрукти, рибу, м'ясо, молоко, сіль, а також ремісничі вироби. В цілому внутрішня торгівля розвивалася повільно. Зовнішня торгівля була краще розвиненою. Через Київську Русь проходило кілька міжнародних торговельних шляхів, серед яких особливе місце займав шлях «із варяг у греки». Проходив він по Дніпру, його притоках, з'єднував Балтійське і Чорне моря. На цьому шляху вирости великі міста: Київ, Великий Новгород (на Дніпрових притоках: Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород) та ін. Зовнішня торгівля Київської Русі своїми успіхами завдячувала вигідному географічному розташуванню. Участь у ній брали не лише купці, а й державні провідники. Князі й бояри збирали данину від своїх підданих і вона не тільки задовольняла їхні особисті потреби, а

й була об'єктом вивозу. торгівлю. У другій половині XIV–XV ст. розширилася внутрішня торгівля, основними формами якої були торжки, ярмарки.

У Київській державі існувала досить розвинена грошова система. Головну роль у розрахунках та обміні відігравала срібна гривня. Походження терміну виводять від «гриви» – шиї, отже у первісному вигляді гривня – це намисто із срібла, чи обруч. Спочатку обруч міг бути мірою ваги, а згодом став грошовою одиницею. Монетні гривні мали вигляд шестикутних злитків срібла (київські гривні), крім них існували ще гривні новгородські та чернігівські.

Як менші одиниці розрахунків, відомі ногати, куни, різани і вівериці. Деякі кодекси Руської Правди свідчать, що гривня мала 20 ногат чи 50 різан. Гривня дорівнювала десь 20-30 кунам. Рубель, відомий також з княжих часів, був половиною гривні. Вівериця була найменшою одиницею розрахунків, а отже найдрібнішою монетою. Одну віверицю коштувала воскова свічка.

Безумовно, у третьому питанні семінару на увагу заслуговує економічна база такого унікального явища в українській історії, яким було козацтво. Протягом XVI – першої половини XVII ст. на українських землях відбулися істотні зміни в аграрних відносинах. Розширення внутрішнього та зовнішнього ринків призвело до формування й утвердження фільварково-панщинної системи господарства. Зросло магнатсько-шляхетське землеволодіння. Завершилося юридичне закріпачення селян, які підпали в поземельну, особисту і судово-адміністративну залежність від феодалів. Найінтенсивніше ці процеси відбувалися в Галичині, Волині, Поділлі, північно-західних районах Київщини. В Наддніпрянській і Задніпрянській Україні, де вирувала народна колонізація, селяни були вільними, жили в слободах, залежність їх від феодала виявлялася у сплаті йому натуральної і грошової ренти. На цих землях формувалося козацьке землеволодіння як зародок землеволодіння фермерського типу. Наступ феодалів на права селян, прагнення покріпачити все населення України зумовили зростання чисельності козацтва і посилення національно-визвольної боротьби українського народу, найвищою точкою якої стала Визвольна війна середини XVII ст.

Студент повинен зацентувати свою увагу, що специфічною ознакою економічного життя України зсередини XVII ст. стало те, що на зміну великому феодальному землеволодінню приходять дрібне, вільне землеволодіння фермерського типу, яке домінувало у козацько-гетьманський періоді. Характерною

стала займанщина з боку козаків і селян, покинутих польськими землевласниками земель. Середня селянська власність зросла, значно перевищивши передвоєнну норму (четвертина лану). Найбільше зросли господарства заможних козаків та селян, які володіли господарським реманентом, худобою тощо. Насамперед такі можливості мала сільська старшина (отаман, осавул, писар, хорунжий, війт, сотник). Селяни ділилися на «пашенних», які обробляли землю власною робочою худобою, і «бобилів», що не мали робочої худоби. Козацька старшина перед 1648 р. володіла в основному хуторами, невеликою кількістю орної землі та сіножатями, лісами, ставами та іншими угіддями. Ці землі заможні козаки здобували займанщиною неосвоєних ґрунтів або купівлею, збільшували їх, розорюючи «дикі поля», вирубуючи ліси і засновуючи нові хутори. Національно-визвольна війна створила вигідні умови для ведення великого господарства. Займаючи вищі військово-адміністративні посади, козацька старшина розпоряджалася величезним майном, яке залишила польська шляхта і магнати. Старшинське землеволодіння зростало шляхом купівлі землі, гетьманських надань і царських привілеїв. Гетьманські надання земель були не вельми щедрими. Саме тому, на думку деяких істориків, козацька старшина зверталася за землею до царя, минаючи гетьмана, що згодом принесло негативні для України наслідки. Старшинські володіння охоплювали найбільше Чернігівщину і Київщину. У другій половині XVII і особливо у XVIII ст. зростало старшинське землеволодіння. Цьому сприяла політика гетьманського уряду і російських царів. Старшинське землеволодіння поділялося на спадкове і рангове. Останнє надавалося за службу гетьманові чи цареві згідно з рангом.

Із занепадом автономії в Україні збільшується російська дворянська земельна власність. Вже у другій половині XVII ст. на Слобожанщині поселяються російські дворяни, духовенство та ін. Після Полтавської катастрофи маєтності російських вельмож в Україні збільшуються. Великі земельні наділи отримали члени Малоросійської колегії та «Правління гетьманського уряду». Після ліквідації Гетьманату значні рангові володіння перейшли до рук російських можновладців. Після зруйнування Запорозької Січі їхні землі були передані російським дворянам. Ще раніше почалася, а після ліквідації Запорозької Січі посилилася колонізація півдня України іноземцями: греками, татарами, сербами, болгарами. Найбільшим був вплив німецьких колоністів.

Важливу роль у господарському житті України XVI–XVIII ст. відігравали міста, які були центрами товарного виробництва й обміну. Виробничу основу більшості міст складало ремесло – дрібне ручне виробництво промислових товарів. До провідних галузей ремісничого виробництва в Україні належали ковальське, шевське, кравецьке, а також деревообробні та харчові ремесла. В середині цих галузей поглиблювалася спеціалізація ремісників за вузкими спеціальностями. Для міського ремесла України тривалий час була характерна цехова організація – об'єднання ремісників однієї чи ряду професій в межах міста у спілки – цехи. Поява цехів в Україні пов'язана із поширенням тут магдебурзького права.

Початок мануфактурного періоду промисловості в Україні датується по-різному. Початкові форми мануфактури, на думку більшості істориків, виникли ще в першій половині XVI ст. Основою появи мануфактур були селянські та міські промисли і ремесла. Саме сільські та міські промисли, де не було цехових обмежень, виявилися найпридатнішими для технічних нововведень, нових форм організації виробництва і праці. Технічною передумовою для створення мануфактур було широке використання водяного колеса, що забезпечувало перехід від дрібного ручного виробництва до великого механізованого. В Україні у XVI–XVIII ст. існувало багато інших видів мануфактур. Серед них успішно розвивалися гути (виробництво скла), буди (виробництво поташу), солеварні, порохівні. До мануфактур належали підприємства з виробництва гармат і дзвонів, карбування монет, текстильні, суднобудівні та інші підприємства. Мануфактури являли собою відносно великі підприємства, на яких частково застосовувалася механізована праця, хоча ручна праця все ж домінувала. На мануфактурах існував поділ праці, використовувалася наймана праця. Мануфактурне виробництво було в основному товарним і ринковим. З виникненням мануфактур укрупнювалося виробництво.

Чималого значення в економічному житті України мала торгівля. Ярмаркова торгівля, часті переїзди купців з одного міста в інше, – поживляли товарообіг між різними регіонами України, торговельні шляхи з'єднували найвіддаленіші території. Внутрішній ринок України поступово набував загальнонаціонального характеру.

Четверте питання висвітлює особливості економічного життя українців в імперську добу історії (XIX – початок XX ст.). Становище українських земель під владою Російської та Австрійської імперій було важким. Панщина, кріпосне право та інші форми експлуатації селянства гальмували розвиток промисловості, сільського господарства та внутрішнього ринку. У цей же час в країнах Західної Європи відбувається промислова революція, яка не могла не позначитися на ході економічного розвитку країн Центральної та Східної Європи, в т. ч. й України.

Зауважимо, передумови скасування кріпосного права в Росії і Україні визрівали впродовж тривалого часу. Його ліквідації вимагали перш за все аграрні відносини, які свідчили про кризу панщинної системи господарювання. У першій половині XIX ст. посилюється занепад поміщицьких господарств. Праця селян-кріпаків ставала малопродуктивною. Хліборобство велося традиційними методами, екстенсивним шляхом. Разом з тим промислова революція та початок індустріалізації в країнах Західної Європи та в Росії вимагали збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, зерна насамперед. Кріпосництво було основним гальмом у розвитку сільського господарства, промисловості. Це добре розуміли панівні кола Росії. Реформа повністю зберегла поміщицьке землеволодіння. Майже повсюди зменшилися селянські земельні наділи, якими селяни користувалися до реформи. Виділення землі та її межування реформа віддавала на розсуд місцевих поміщиків. Як правило, селянам віддавали землю гіршої якості, а іноді й взагалі непридатну для хліборобства. Крім того, селянський наділ роздрібнювався на кілька ділянок у різних місцях. Селяни були фактично позбавлені пасовищ, луків, лісів та інших угідь.

Разом з тим, реформа 1861 р. створила сприятливі умови для активізації господарської діяльності, перетворила селян-кріпаків у вільних людей. Селяни могли вільно пересуватися, купувати і продавати рухоме і нерухоме майно, займатися підприємництвом, торгівлею. Реформа сприяла господарському піднесенню, завершенню промислового перевороту і здійсненню індустріалізації. Промисловий переворот в Україні почався у харчовій галузі промисловості. Промислове виробництво базувалося головним чином на примусовій кріпосницькій праці.

Скоро з'ясувалося, що наймана праця, за яку платили грошми, була прибутковішою і вигіднішою, ніж дармова кріпосна, а тому почав зростати

попит на вільнонайманого робітника. Поступово зменшувалася кількість поміщицьких і, навпаки, зростала чисельність купецького, капіталістичного типу підприємств. Нові фабрики та заводи будувалися, починаючи з 40-их років, в основному в містах.

Таким чином, незважаючи на кріпосницькі порядки, промисловий переворот проходив успішно, хоч і повільніше, ніж у розвинених західноєвропейських країнах.

Другий етап промислового перевороту відбувався після ліквідації кріпосного права. Його хронологічні межі (умовно) – це 60-80-і роки. У цей час фабрики та заводи остаточно витісняють мануфактурне виробництво. Як і в попередні десятиріччя, основне місце в структурі української промисловості займало цукроваріння. Частка України у всеросійському виробництві цукру у 1880-их роках досягла майже 90%. Всі основні операції на цукроварнях механізовано, на них використовувалася праця вільнонайманих робітників. Для цукроваріння стала характерною концентрація виробництва, ріст продуктивності праці. Такі ж явища стали притаманними й горілчаній промисловості. Обсяги виробництва горілки, спирту постійно збільшувалися.

З 1888 по 1894 роки в Україні створено 22 іноземні акціонерні компанії з основним капіталом майже 63 млн. крб. Французький, бельгійський, англійський і німецький капітали значною мірою захопили ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній та металургійній промисловості України.

Процес монополізації став особливо активним на початку ХХ ст., коли виникли такі синдикати, як «Продамет», «Продвагон», «Продвугілля» та інші. Підприємці, в основному чужинці, монополізуючи виробництво, встановлювали ціни на готову продукцію, забезпечували високі прибутки шляхом жорстокої експлуатації трудового люду. Царський уряд проводив колонізаторську політику щодо України, мало цікавився її економічними проблемами. Виробництво залізничних рейок, яке в Україні становило більше 75% від загальнодержавного, переважно обслуговувало Російську імперію з її найдовшими у світі залізницями. У кінці ХІХ ст. Україна давала 70% усієї продукції добувної промисловості, тоді як в переробній її частка становила лише 15%. Основним виробником тютюну імперії була Україна, але виробництво цигарок здійснювалося в Петербурзі. Велику частину українського цукру відправляли на рафінадні заводи Москви,

щоб навіть у цій галузі зробити Україну залежною від Росії. Таких прикладів було дуже багато.

Незважаючи на надзвичайно високі темпи індустріалізації в Україні, завершити її до початку першої світової війни не вдалося. Україна, як і Російська імперія в цілому, залишалася аграрно-індустріальною.

У наступному питанні семінарського заняття необхідно ретельно проаналізувати засадничі принципи економічної політики українських урядів 1917-1920 рр. Господарство України доби національно-визвольних змагань переживало надзвичайно складний і суперечливий період. Внаслідок воєнних дій промислове виробництво охопив параліч, зупинялися фабрики і заводи, на вулицю були викинуті десятки тисяч робітників. Радимо студентам окремо розглянути економічні реформи УЦР, гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР, ЗУНР. З цією метою необхідно залучити до аналізу не тільки загальновідомі історичні факти, а й документи економічного змісту тієї доби.

Бойові дії Першої світової війни, хаос і дезорганізація, що панували в усіх сферах економічного життя, агресія з боку білої та червоної Росії, Польщі, непослідовність та нерішучість українських національних урядів у проведенні економічних перетворень були найголовнішими причинами поразки національної революції і втрати державності.

У шостому питанні мова йтиме про економічний курс радянської влади в Україні. Студенти вже мали змогу частково з ним ознайомитися у попередніх темах курсу. Тепер необхідно спробувати поєднати набуті знання з цієї проблематики з тими новими фактами, які відкриваються під час вивчення цього питання.

Вирішивши збройним шляхом питання про владу в Україні на свою користь, більшовики почали докорінну ломку всіх соціально-економічних відносин. Перш за все було взято під партійний контроль фінанси. Нова влада заборонила діяльність банків, провела конфіскацію на користь Рад золота та інших цінностей. Фінансове господарство України підпорядковувалося фінорганам Росії. Паралельно відбувалось одержавлення промисловості. Його здійснювала Вища рада народного господарства Росії (ВРНГ), утворена 1 грудня 1917 р. В Україні були сформовані філії ВРНГ, які не мали ніякої автономії. Постановою ВРНГ від 22 січня 1918 р. державною власністю Російської федерації були оголошені акціонерні товариства «Продамет» і «Кровля». Було націоналізовано і оголошено власністю Російської

федерації 9315 великих металургійних заводів України, які виплавляли 80% чавуну і сталі. Державною власністю РРФСР стали 230 великих шахт, суднобудівні заводи Півдня, ряд підприємств Харкова, Катеринослава та інших міст. Проте найголовнішим питанням для більшовиків в Україні було питання про хліб. Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в центральну Росію ешелони з хлібом. До 1 березня 1918 р. щоденно з України в Росію вирушало по 140 вагонів з продовольством, з 1 березня – по 300, а з 1 квітня – по 400 вагонів. Вивіз хліба супроводжувався реквізиціями, насильством над селянством, здійснювався терор над українським селом.

У країні вибухнуло масове невдоволення політикою більшовиків, особливо в аграрній сфері, яке стало загрозою існування радянської влади. Економічна та суспільно-політична криза 1921 р. змусила більшовицьке керівництво терміново переглянути економічну політику, особливо щодо селянства. Навесні 1921 р. В. Леніну вдалося переконати партійне керівництво в необхідності зміни економічної політики. Так з'явилася НЕП. НЕП варто розглядати з точки зору перетворень в окремих галузях економіки.

Незважаючи на певні успіхи непу, СРСР, в т.ч. й Україна, залишалися аграрно-індустріальними, їх економіка вимагала технічної і технологічної модернізації. У 20-их роках мала місце гостра партійна дискусія про те, якими шляхами досягти світового рівня економічного розвитку. Перемогла лінія І. Сталіна та його соратників, які були прихильниками авторитарних форм управління і здійснення індустріалізації будь-якою ціною і в найближчій перспективі. Була обрана стратегія прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якого стали п'ятирічки. Вже перший п'ятирічний план, який передбачав реконструкцію та будівництво в Україні промислових підприємств, був для неї несприйнятливим. Він ставив у привілейоване становище російський центрально-промисловий район, Ленінград і Урал. В Україні ж уповільненим темпом мали розвиватися ті галузі, що забезпечували паливом та металом промисловість Росії.

Розвиток промисловості в Україні повинен був і надалі йти у старому напрямі, що сформувався ще у царські часи. І тоді, і тепер роль України зводилась до забезпечення Росії паливом, необробленим металом і важким прокатом. Зверніть увагу, що основними джерелами індустріалізації були: націоналізація

промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудящих і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та інші.

Переходу до колективізації сприяла криза хлібозаготівель 1927-1928 рр. За умов зростання ринкової ціни на хліб селянство відмовлялось продавати державі хліб за нижчими цінами. У січні 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про примусове вилучення у селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації сільського господарства. Суцільна колективізація почала здійснюватись вже у 1929 р. названому «роком великого перелому». Було визнано, що Україна мала все необхідне, щоб попереду інших республік здійснити колективізацію.

Початок колективізації показав, що селяни не бажають відмовлятися від своєї власності і передавати її у колгоспи. Адаже усупільнювали не тільки засоби виробництва, а й продуктивну худобу, птицю, реманент. Досягти цього вдавалось лише шляхом грубого насильства. Селяни відповіли антиколгоспними, антирадянськими виступами локального характеру, які жорстоко придушувалися. Поставлене у безвихідь селянство почало продавати або забивати худобу, ховати чи псувати реманент. У 1928-1932 рр. в Україні було винищено майже половину поголів'я худоби, на відновлення якого потрібні були десятиліття. У ході колективізації, яка у наступні роки дещо меншими темпами продовжувалася, сталінізм скоїв ще один злочин. Розпочався активний наступ проти заможних селян, т.зв. куркулів. Спочатку цей наступ здійснювався шляхом адміністративного тиску – встановлювався високий податок, заборонялася оренда землі тощо. З грудня 1929 р. влада перейшла до політики відкритого терору проти заможних селян. На перше червня 1930 р. було «розкуркулено» 90 тис. селянських господарств України. У 1931 р. репресії продовжувались. Всього в Україні за роки колективізації було експропрійовано майже 200 тис. селянських господарств, разом з членами сімей це становило майже 1,5 млн. осіб. Біля 800 тис. з них заслали на Північ і Сибір, де українці масово вмирали або жили і працювали у нелюдських умовах. На їх кістках виникли Кузбас, Караганда, Печора, Колима.

Найжорстокішим злочином сталінського режиму проти українського народу був організований ним голодомор 1932-1933 рр.

Окремої уваги заслуговує сталінська економічна політика в західно-українських землях після їх приєднання до УРСР у 1939-1940 рр. Відразу ж після приєднання тут відбулися важливі економічні зміни. Було ліквідовано приватну власність на основні засоби виробництва, націоналізовано поміщицькі землі, промислові підприємства, торгівлю і транспорт. Націоналізація майже 2 тис. промислових підприємств, переважна кількість яких були середніми і дрібними, призвели до зниження їх ефективності, що негативно позначилось на становищі більшості населення. На селі здійснювалася експропріація власності заможного селянства, якого позбавляли землі, реманенту, худоби. У 1940 р. розпочалося створення колгоспів. До середини 1941 р. було колективізовано 13% селянських господарств, створювалися машинно-тракторні станції. В Західну Україну почали прибувати робітники і фахівці різних сфер діяльності зі сходу України. Одночасно здійснювалося переселення у східні області України. Завершити повністю «радянізацію» Західної України сталінському режимові не вдалося. У червні 1941 р. розпочалася німецько-радянська війна.

Проаналізуйте хід відбудови народного господарства по закінченні війни 1941-1945 рр. Відбудова зруйнованого війною господарства відбувалася у надзвичайно складних умовах. За роки війни змінилася структура економіки. З усього, що було евакуйовано під час війни з України, поверталася незначна частина. За вивезене майно Україна не отримала ніякої компенсації. Натомість за нове обладнання, яке поступало в Україну після війни, доводилось платити з власного бюджету.

Відбудова промисловості здійснювалася однобоко. Випереджаючими темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставали харчова та легка промисловість. Причиною цього були не тільки волонтаризм керівництва та ігнорування життєвих інтересів людей, а й відставання сільськогосподарського виробництва, яке нездатне було забезпечити промисловість сировиною. Внаслідок війни та колективної системи господарювання сільське господарство повністю деградувало. Хронічно не вистачало техніки, реманенту, тяглової худоби, насіння, робочих рук: у селі залишилися в основному жінки і діти.

Катастрофу сільського господарства України довершила жорстока посуха, яка знищила врожай у південних областях республіки. Почався голод, який охопив мільйони жителів України. Майже 800 тис. осіб загинуло. Мали місце

випадків людодїства. Мільйони голодуючих ринули у західні області України, рятуючись від бїди. Голоду 1946-1947 рр. можна було уникнути. В країні були достатні продовольчі резерви. Однак добірну пшеницю вивозили за кордон, а прості трудівники гинули голодною смертю. Вина за це лежить на совїсті партійно-державного керівництва СРСР.

Завдяки героїчним зусиллям українського народу, вдалося досягти значних успіхів у відбудові зруйнованого війною господарства.

Індустріалізація та колективізація сільського господарства в західних областях України розпочалася у перші повоєнні роки. Безумовно, що перед тим Східна Галичина, Волинь, Північна Буковина і Закарпаття були аграрними окраїнами різних держав. Згідно з партійними рішеннями, ці землі повинні були у найближчі роки зрівнятися у промисловому відношенні зі східними областями УРСР.

У 1957 р. розпочато реформу управління народним господарством. На думку М. Хрущова, першого секретаря ЦК КПРС і головного реформатора, надцентралізовані галузеві міністерства були неспроможними забезпечити швидке зростання промислового виробництва. Тому волюнтаристським рішенням, галузеві міністерства були ліквідовані і замість них утворили територіальні управління – ради народного господарства. При цьому Держплан зберігався. Він продовжував здійснювати загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі. Реформі не підлягали військова промисловість і енергетика. Уряд вважав, що реформа допоможе раціональніше використовувати ресурси, подолати галузеву роз'єднаність і відомчі бар'єри. Кінцевим результатом мало стати ефективніше управління економікою і швидке господарське зростання.

Внаслідок ліквідації окремих міністерств, значно скоротився адміністративно-управлінський апарат. Було закрито сотні дрібних підприємств, які дублювали одне одного. Вивільнені виробничі площі задіяні для виготовлення нових видів продукції. Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Зменшилася кількість зустрічних перевезень вантажів. На території України було створено 11 раднаргоспів. Майже вся промисловість (90% підприємств) була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, внаслідок чого зросла самостійність українських органів управління у прийнятті багатьох рішень. Тисячі заводів,

позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність. Почалося виробництво багатьох типів нових машин, агрегатів, приладів.

Поряд з експериментами у промисловості М. Хрущов зайнявся реформуванням сільського господарства. Спостерігаючи за успіхами тваринництва, аграрного сектора економіки в США, лідер партії і держави, завзятий реформатор, вирішив запровадити окремі досягнення американських фермерів в СРСР. Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, що повинно було підняти рівень кормової бази тваринництва, а, отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі і т.п. В цілому добру ідею в умовах радянської дійсності, безвідповідальності і загальної безгосподарності було повністю дискредитовано. Кукурудзу почали сіяти на пшеничних полях. Сіяли її навіть в Архангельській області. Внаслідок цього у крамницях пшеничний хліб був замінений на кукурудзяний, а горохова та кукурудзяна епопея стала темою для багатьох гуморесок та анекдотів. У 1962 р. СРСР закупив зерно за кордоном.

Можна зробити невтішний висновок про те, що кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Підприємства замість опіки міністерств і відомств опинилися під пресом раднаргоспів. По-старому Москва ставила виробничі завдання, встановлювала ціни на основні види товарів, забирала значні суми прибутків. Держбанк СРСР, який регулював господарську діяльність підприємств, не став ближче до України.

У 1965 р. до влади в СРСР прийшло нове партійно-державне керівництво, очолене Л. Брежнєвим. Свою діяльність воно також розпочало з економічної реформи, яка часто ототожнюється з іменем тогочасного Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна. Реформа повинна була забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби у капіталовкладеннях, незавершеність будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства.

Причини невдачі економічних реформ 50-60-их років лежать в основі тоталітарне керованої економіки, якою й була економіка радянська. Економічне реформування не могло принести успіху без політичних змін, демократизації і без реального суверенітету республік.

На середину 70-их років радянська економіка повністю втратила притаманний для 50-60-их рр. динамізм. Скорочується ріст продуктивності праці, знижується хід промислового розвитку, уповільнюються темпи запровадження досягнень науково-технічної революції, посилюється централізація та бюрократизація державної системи управління, поглиблюється криза сільського господарства, зростають закупки продовольства за кордоном (у 10 разів), наростає дефіцит товарів, знижуються темпи житлового будівництва, загострюються екологічні проблеми.

Основними причинами застійних явищ в економіці України, як і СРСР взагалі, була низька ефективність економічної системи, в основі якої лежала загальнодержавна власність на засоби виробництва, надзвичайно централізована, планова економіка, з якої вилучено ринкові сили. Централізована планова економіка створила величезну бюрократію, яка увічнювала неефективність виробництва. Фактично, неможливо було взагалі спланувати економіку такої великої держави як СРСР. Відсутність ринку призводила до відсутності інформації, яку постачає суспільству система ринкових цін.

Для української економіки, крім того, були характерні такі явища, як гігантоманія, власне збагачення партійно-номенклатурних груп, боротьба кланів, корупція, хабарництво і т.п. В Україні панувала ще одна економіка – тіньова, яка заповнювала різні прогалини, залишені «планом», прогалини неефективності, властиві плановій економіці. Важливою причиною кризи радянської економіки було існування політичної системи, в якій одна партія повністю монополізувала право на владу.

Наростання кризових явищ в економічному житті СРСР в середині 80-их років призвело до необхідності зміни політичного курсу. У квітні 1985 р. до влади прийшов М. Горбачов, партійний лідер молодшої генерації. Він оточив себе групою відомих економістів, спеціалістів. Було проголошено курс на проведення політичних і економічних реформ.

Останнє питання семінару присвячене особливостям економічного розвитку України в роки незалежності. Наприкінці жовтня 1991 р. Верховна Рада України розглянула «Основні напрями економічної політики в умовах незалежності». В документі передбачалася структурна перебудова господарства України. Велике значення надавалося конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і

трудових ресурсів на користь тих виробництв, які забезпечують населення споживчими товарами. Передбачалося переорієнтувати машинобудування на задоволення потреб агропромислового сектора, легкої та харчової промисловості.

У березні 1992 р. Верховна Рада розглянула «Основи національної економічної політики України», в яких зазначалося, що Україна повністю виходить з рубльової зони.

Важливу роль у становленні ринкової економіки України відіграв закон «Про приватизацію майна державних підприємств». Почалося створення малих та спільних підприємств, товариств різного рівня відповідальності, кооперативів тощо.

У 1991-1993 рр. розпочалися деякі суттєві зрушення у сільському господарстві. Почали створюватися фермерські господарства. Цьому сприяв закон «Про селянське (фермерське) господарство, приймалися інші закони і постанови.

Проте цих та інших заходів виявилось недостатньо. Необхідні були радикальніші дії, направлені на прискорення економічних реформ, виведення господарства України з економічної кризи, що поглиблювалася. Великі надії покладалися на новобраного Президента України Л. Кучму. Його економічна програма була викладена у Зверненні до Верховної Ради у жовтні 1994 р.

За час, що минув, зроблено чимало у плані реалізації цієї програми. Проведено цінову лібералізацію. Україна вийшла або наблизилась до світового рівня цін на основні види товарів і послуг. Здійснюється приватизація і роздержавлення власності, практично завершена мала приватизація.

Проводиться реформування сільського господарства. Завершено паювання землі, колгоспи перетворені у селянські спілки, збільшується кількість фермерських господарств.

Відбулася фінансова стабілізація, досягнута, перш за все, завдяки введенню власної грошової одиниці – гривні. Одним з виявів фінансової стабілізації є майже незмінний валютний курс гривні.

На жаль, реформи проводяться вкрай повільно. Тим часом життєвий рівень більшості громадян України погіршується. Економічна ситуація залишається складною і неоднозначною, її розв'язання – нагальна потреба сучасності.

У 2004 р. до влади прийшов президент В. Ющенко, який представляє національно-ліберальне крило українського політикуму.

Тема 9. Геополітичне становище України: історія та сучасність

1. Унікальність геополітичного положення України.
2. Історія української геополітичної думки.
3. Геополітичне становище сучасної України.
4. Геополітичні пріоритети Української держави на сучасному етапі.

Мета семінару: охарактеризувати унікальність геополітичного положення України; розглянути провідні ідеї української геополітичної думки; проаналізувати геополітичне становище сучасної України та її геополітичні пріоритети.

Розгляд першого питання необхідно почати з визначення терміну «геополітика». Студент повинен знати, що термін «геополітика» у науковий обіг вперше ввів шведський учений Р. Челлен. На його думку, «геополітика – це наука про державу як географічний організм, що втілений у просторі». Проте, сучасні дослідники справжнім засновником геополітики вважають німецького науковця Ф. Ратцеля. Зазначений термін він, щоправда, не вживав, і його головна праця вийшла друком наприкінці XIX ст. під назвою «Політична географія».

Географічне положення України є вагомим фактором вироблення її зовнішньої політики. В ракурсі геополітики вона займає на Євразійському континенті унікальне місце, яке часто визначається поняттями «географічний центр Європи», «перехрестя між Сходом і Заходом».

З геополітичної точки зору Україна справді весь час відігравала роль головного кордону між цивілізаціями. Це пов'язано з географічним становищем України. Україна розташована на межі між Європою та Євразією. Україна постійно знаходилася на межі різних культурних та господарчих регіонів. На сході – степи, на півночі – тайга, на заході – ліси, на півдні – Чорне море. Північний захід і південний схід України часто складали спільну територію, здавна мали спільну мову і назву Кіммерія або Гіммерія. Греки називали територію сучасної України Скіфією. Україна завжди являла собою самий північно-східний край родючих, культурних і цивілізованих земель. Землеробство почалося ще в неоліті.

У зв'язку з цим Україна майже постійно опинялася у центрі конфлікту між різними цивілізаціями. Україна – територія вічного конфлікту між принципово різними культурами. Свого часу І. Мазепа написав вірш: «О горе-горе тій чайці-небозі, що вивела діток при битій дорозі». Але це ж саме давало величезні переваги. Здатність до запозичення різноманітних елементів культури, синтезу принципово нової культури, в тому числі і запозичення військової майстерності. Вирішення конфлікту залежало від того, по яку сторону стане населення України. Отже, часто населення України відіграло важливу, а іноді і вирішальну роль у ході світової історії.

Вивчення другого питання семінару рекомендуємо почати з того, що про роль географічного фактора писали у своїх творах М. Драгоманов, М. Грушевський, Д. Яворницький, В. Липинський, С. Рудницький, Ю. Липа, І. Лисяк-Рудницький та інші дослідники.

На формування вітчизняної думки про геополітичне становище України та її гіпотетичну поведінку у визначенні зовнішньополітичних орієнтирів об'єктивно вплинули такі чинники: багатовікове розшматування етнічної території між країнами-сусідами, що не могло не позначитися на менталітеті населення різних регіонів України та науково-політичних підходах до розв'язання проблеми суверенітету; переважання думки про те, що саме Україна, на території якої виникла Київська Русь, є колискою східних слов'ян, має історичні пріоритети і першість у створенні державності; пошуки приязні сусідів, наміри співіснувати з ними у єдиному державному організмі на рівноправних умовах, чи навіть на умовах автономії або протекторату завершувалися, як правило, втратою незалежності.

Студент повинен звернути свою увагу, що геополітичні підходи простежуються у працях з української історії уже з середини XIX ст. В «Історії Русів», мабуть, уперше обґрунтовано ставиться питання про те, що український народ є безпосереднім нащадком давніх русів та їхньої території, яка з давніх-давен мала свій суверенітет або, принаймні, автономію. Свій внесок у розробку геополітичних підходів та концепцій зробили члени Кирило-Мефодіївського

товариства. Геополітичне бачення цих соціально-політичних процесів сформулював Д. Яворницький.

Однією з основних особливостей вітчизняної геополітичної думки в історичному аспекті були надзвичайна строкатість зовнішньополітичних орієнтацій, різноманітність підходів у визначенні їхньої пріоритетності, що пропонувалися авторами відповідних концепцій. У цьому закладена глибока історична традиція: адже не було, мабуть, жодної країни-сусіда, географічно близького й не дуже, з яким би політичні діячі України не шукали злуки для здобуття самостійності. Визначальними у цьому відношенні були, мабуть, XVII і перша половина XVIII ст.

Під час розгляду даного питання необхідно проаналізувати той факт, що на початку XX ст. в суспільно-політичній думці визначалися такі основні геополітичні вектори: слов'янофільський, чорноморсько-балканський, центрально- і західноєвропейський, чорноморсько-балтійський, «геоцентричний», «східно-західної рівноваги».

Слов'янофільська тенденція бере початок від Кирило-Мефодіївського братства, члени якого, як уже зазначалося, вважали, що Україна, Росія, Польща, Білорусія, Чехія мають утворити власну демократичну республіку й об'єднатися у федерацію зі спільним парламентом у Києві. Це гасло, як писав М. Грушевський, «підняте найкращими синами України – Т. Шевченком, М. Костомаровим, П. Кулішем, М. Гулаком, не переставало бути провідним мотивом української політичної думки».

Вказаний напрям згодом розробляли І. Франко, Р. Лещенко. Повертався до нього пізніше в своїх пошуках і М. Грушевський, який, до речі, доклав зусиль до характеристики майже всіх геополітичних векторів, які, на його думку, були прийнятні для України.

М. Грушевського можна вважати справжнім засновником української геополітики. Осмислюючи політику українських державців у багатотомній праці «Історія України-Русі», М. Грушевський безпосередньо і постійно пов'язує її з географічними чинниками: положенням земель, напрямками колонізації, природними ресурсами.

Про негативні наслідки царської політики попереджали не тільки представники демократичного, а й ліберально-поміркового табору, наприклад, Б. Кістяківський.

Близька до попередньої, слов'нофільської, орієнтації і чорноморсько-балканська орієнтація, що передбачала створення федерації чорноморських і балканських країн. Її прихильниками були С. Томашівський і С. Шелухін. Останній пропонував залучити до Чорноморсько-Адріатичної федерації українців, чехів, словенів, сербів, хорватів. Чи не найпопулярнішим був чорноморсько-балтійський вектор. До нього схилилися С. Рудницький та Ю. Липа.

Досить вагоме місце в українській політичній історіографії займає західноєвропейський вектор. Одним із перших послідовних «західників», які залишили по собі літературно-публіцистичні політичні пам'ятки, був Пилип Орлик з його славнозвісною Конституцією, серед геополітичних положень якої були проголошення України незалежною державою під протекцією шведських королів, повернення Київської митрополії під зверхність патріарха Константинополя.

«Поміrkований європеїзм» пропагував М. Драгоманов. Яскраво виражену «західницьку» позицію займав Б. Крупницький. Що ж стосується І. Лисяка-Рудницького, то він займав зважений підхід до проблеми у концепції рівноваги між Заходом і Сходом.

Наукова думка, яку умовно можна визначити як «геоцентричну», має прихильників як серед «лівого» (соціал-демократичного) (В. Винниченко), так і національно-радикального й монархічно-аристократичного крила українства. І ті, й інші вважають, що зовнішній чинник – це другорядне, а головним у побудові держави, національному відродженні є опора на внутрішні сили, на український народ. Звісно, у різних авторів йдеться про різні його верстви.

У третьому питанні перед студентом ставиться завдання аналізу сучасного геополітичного положення України. Слід пам'ятати, що незалежна зовнішня політика є невід'ємним атрибутом незалежної держави. Немає власної зовнішньої політики – немає й незалежності. Це аксіома. Тому в успішному вирішенні завдань державотворення і розвитку держави одним з першочергових завдань є

формування незалежної зовнішньої політики. Водночас ефективна зовнішня політика можлива лише при об'ємному баченні світу, постійній аналітичній роботі, відмові від імпульсивних рішень. Інтереси народу, держави мають бути визначальними в політиці, попри всілякий романтизм і амбіції. Міцна економічна основа є важливим чинником забезпечення незалежної зовнішньої політики. Водночас зовнішня політика, своєю чергою, може і повинна бути важливим чинником вирішення економічних завдань, оскільки однією з основних її функцій є створення сприятливих зовнішньополітичних умов для налагодження всебічного співробітництва з іншими країнами, в тому числі і в економічній сфері. Взагалі, функції і завдання зовнішньої політики є надзвичайно багатоманітними.

Зверніть увагу, що із завдань зовнішньої політики і ролі геополітичного чинника в їх реалізації впливає той факт, що національні інтереси України значною мірою пов'язані з необхідністю якомога повнішого використання переваг її геополітичного положення. Саме тут на перше місце виходить геополітика як наука, що розглядає простір під кутом зору політики і вивчає комплекс географічних, історичних, політичних та інших факторів, які взаємодіють між собою і впливають на стратегічний потенціал держави.

Вивчення геополітичних особливостей України дає підстави стверджувати, що вона у цьому відношенні має багато переваг, оскільки вигідно відрізняється і своїм географічним положенням, і розмірами території, і чисельністю населення, і родючістю ґрунтів, і багатими природними ресурсами, і сприятливими кліматичними умовами. До того ж вона володіє досить вигідними шляхами сполучень, має вихід до моря. Все це сприяло тому, що упродовж багатьох століть територія України була перехрестям не лише міграційних шляхів народів, а й торговельних шляхів.

Характеризуючи геополітичне положення України, слід звернути увагу на одну його особливість, яка викликає досить палкі суперечки в українських наукових колах. Ідеться про те, що серед науковців немає одностайної думки стосовно регіональної, так би мовити, приналежності України.

Національні інтереси України мають не тільки враховувати головні тенденції розвитку світової цивілізації, а й виходити з аналізу об'єктивних реальностей.

Проте це не повинно заважати формуванню власної незалежної зовнішньої політики, яка має базуватися на власному розумінні місця України у світовому геополітичному просторі і служити цілям реалізації своїх національних інтересів.

Виходячи з аналізу сучасної геополітичної ситуації, розстановки сил на міжнародній арені, своїх об'єктивних можливостей і геополітичного положення Україна має реальні передумови утвердитися в ролі регіонального політичного лідера. Для цього, разом з урахуванням закономірних амбіцій і національних інтересів, їй треба поступово посилювати конструктивний вплив на загальну ситуацію в регіоні. Важливу роль тут може відіграти активне співробітництво й лідерство України у Балто-Чорноморському партнерстві. З огляду на своє геостратегічне положення Україна є природним посередником між регіонами Балтійського і Чорного морів. Розширення зв'язків між Півднем і Північчю Європи сьогодні настільки відповідає потребам часу, що за пасивності України роль посередника може перебрати на себе інша держава. Відтак ми можемо стати свідками класичної і, на жаль, далеко не першої ілюстрації невикористаних можливостей. Співробітництво по вісі «Північ–Південь» сприятиме зміцненню безпеки в частині Європи між Балтійським і Чорним морями. Це надзвичайно важливо для України як у політичному, так і в економічному аспектах. Незалежна Україна об'єктивно потрібна новій Європі, новій системі континентальних міждержавних відносин. Без неї неможливе створення системи колективної безпеки в Європі, що, безперечно, є й фактором підвищення інтересу до неї.

Останнє питання семінару потребує від студента знання основних геополітичних пріоритетів держави, а також аргументованої позиції з цієї проблематики. Сьогодні Україна визначила як однозначну свою стратегічну мету інтеграцію до СОТ, НАТО та Європейського Союзу. Прагнення України до повномасштабної участі у військово-політичному та економічному житті Європи логічно випливає з геополітичного положення й історії нашої держави. Як одна з найбільших країн континенту Україна об'єктивно приречена бути важливим

чинником тих процесів, що відбуваються в Європі і не може залишатися осторонь тих динамічних інтеграційних процесів, які сьогодні визначають її обличчя.

Приналежність України до Європи не можна заперечувати – це об'єктивна реальність, як і та, що український народ належить до сім'ї європейських народів. І це, безумовно, робить об'єктивно пріоритетною європейську та євроатлантичну спрямованість зовнішньополітичного курсу України, її входження до євроатлантичних економічних і військово-політичних структур. Будучи в геополітичному вимірі європейською державою, Україна зацікавлена також у процесах, що сприяють зміцненню регіональної безпеки, стабілізації та розширенню структур колективної безпеки в Європі.

До стратегічних інтересів України в Європі належать необхідність технологічної модернізації вітчизняного виробництва, можливість оволодіння наукомісткими технологіями, адже національна стратегія розвитку, заснована на традиційному індустріальному характері, сьогодні вже неприйнятна, навіть більше, вкрай небезпечна. Потрібна заміна інерційного індустріального розвитку на розвиток інноваційний, який би відповідав вимогам сучасного етапу науково-технічної революції. Цьому сприятиме розвиток широкомасштабних економічних стосунків з високорозвинутими державами світу, до яких належать європейські країни. Україна зацікавлена в широких інвестиціях цих країн з метою технологічної перебудови свого народногосподарського комплексу. Потрібні також й відповідна фінансова підтримка з боку цих країн, розвиток фінансового співробітництва з ними.

Очевидно, що й для європейських країн Україна є потенційним партнером, і не лише з політичної точки зору, як важливий фактор формування системи колективної безпеки на континенті, а й з економічної – як великий споживчий ринок, джерело відносно дешевої робочої сили, як країна з невикористаним повною мірою інтелектуальним, науково-технічним і виробничим потенціалом.

Слід зауважити, що перспективи входження України в європейський та євроатлантичний інтеграційний процеси залежать, насамперед, від неї самої, від того, наскільки радикально і швидко в ній відбуватимуться демократичні

перетворення в усіх сферах життєдіяльності, наскільки рішуче здійснюватиметься реформування її економіки. Інтеграція економіки України в європейський простір вимагає також створення особливого «інвестиційного середовища» для залучення й утримання у країні глобальних високотехнологічних інвестицій, реінвестування отримуваних прибутків. Ключовими критеріями, що впливають на роль нашої держави у новітній європейській спільноті, мають бути: відкрите громадянське суспільство, ефективне функціонування ринкової економіки, верховенство права, цивільний демократичний контроль над військовою сферою, послідовність і передбачуваність у зовнішній політиці. Наших стратегічних партнерів на Заході непокоїть високий рівень невизначеності щодо перспектив реформування господарської системи, політична нестабільність у країні, недосконалість законодавства, відсутність достатніх гарантій приватної власності, розгул корупції, невирішеність багатьох соціальних проблем, недостатня розвиненість демократичних інститутів, відсутність належної системи гарантії прав і свобод громадян.

З іншого боку доводиться констатувати, що прагнення України до європейської та євроатлантичної інтеграції, що перетворилося на магістральний напрям української зовнішньої політики, не завжди зустрічає відповідної очікуваної реакції з боку країн-членів ЄС не лише внаслідок невирішеності в Україні багатьох проблем демократичної трансформації, а й тому, що в їхній позиції виявляються елементи певної байдужості щодо перспектив входження України до європейських та євроатлантичних структур. Це підтверджується тим, що визначення самим ЄС місця України в Європі за останні роки практично не змінилося – вона багато в чому залишається для країн-учасників цього союзу лише частиною колишнього пострадянського простору.

Список рекомендованої літератури

1. Алексеев Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох. – К., 2000.
2. Бойко О. Історія України. – К., 2002.
3. Васильєва Р., Горкіна Л. Історія економічної думки України. – К., 1993.
4. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. – К., 2005.
5. Горєлов М., Моця О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005.
6. Гринів О. Українська націологія: У 2 кн., – Львів, 2004-2005.
7. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. – К., 2004.
8. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992.
9. Грушевський М. Історія України-Русі: В 11т., 12 кн. – К., 1991-1995.
10. Довідник з історії України. – К., 1996.
11. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. Львів, 1991.
12. Історія держави і права України. Курс лекцій. – К., 1996.
13. Історія держави і права України. – Ч. 1–2. – К., 1996.
14. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн., – К., 1991-1992.
15. Етнографія України / Під ред. проф. Марчука С. – Львів, 1994.
16. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
17. Лановик Б. Історія України. Навчальний посібник. – К., 2001.
18. Литвин В. Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять. – К., 2006.
19. Лозко Г. Українське народознавство. – К., 2006.
20. Малик Я., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1995.
21. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ століття. – К., 1993.
22. Новітня історія України. – К., 2000.
23. Основи етюддержавознавства / Під ред. проф. Римаренка Ю. – К., 1997.
24. Підкова І., Шуст Р.М. Довідник з історії України. Т. 1-3. – К., 1993-1994.
25. Політична історія України / Під ред. проф. Танцюри В.І. – К., 2002.
26. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1992.
27. Потульницький В. Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993.
28. Рибалка І.К. Історія України: Ч. I-II. – Харків, 1995-1997.
29. Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ, 2004.
30. Світлична В. Історія України. – К., 2005.
31. Семененко В.І. Історія України. – Харків, 2000.
32. Семененко В.І. Історія України. – Харків, 2007.
33. Слабошпицький М. З голосу нашої Клію. – К., 2000.
34. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1994.
35. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАЗВА	АДРЕСА	ОПИС
Інститут історії України НАНУ	http://history.org.ua/	Журнали, альманахи, збірники та монографії, видані інститутом: Український історичний журнал; Соціум; Проблеми історії України: факти, судження, пошуки; Україна в Центрально-Східній Європі; RUTHENICA; Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Укр.
Українська історична бібліотека	http://ukrhistory.narod.ru/	П. Толочко, Н. Яковенко, А. Капеллер, В. Липинський, М. Драгоманов та ін. Укр.
Козацтво XV-XXI ст.	http://cossackdom.com/	Документи, статті, монографії, рецензії, огляди, мапи, ілюстрації, бібліографію з історії. Укр., рос., англ.
Українські сторінки - історія національного руху України	http://ukrstor.com/	Наукові розвідки та документи. Історія окремих напрямків та регіонів національного руху України. Більше 40 діячів, пов'язаних з українським національним рухом - їх роботи та роботи про них. Історичні карти, бібліографія, посилання та ін.
Історія України	http://historyua.narod.ru/	Присвячено історії процесів денаціоналізації в Україні та українському національно-визвольному руху. Хронологічні таблиці, документи
Історія України	http://unitest.com/uahist/ http://uahistory.kiev.ua/	Михайло Грушевський, Ілюстрована Історія України, Орест Субтельний, Наталія Полонська-Василенко, Серія книг "Реабілітовані історією"
Галицька Україна	http://halychyna.ukrbiz.net/	Інформація етнографічного та історичного характеру про Галичину. Історичні карти, відомості про історичних особистостей, фольклор, місцеві діалекти, її зв'язок з іншими українськими землями і т. ін.
Помаранчева хвиля	http://www.orange-wave.narod.ru/	Присвячено історії Помаранчевої революції в Україні в листопаді-грудні 2004 р. Переважно фотоматеріали
Українська історія	http://www.ua-history.narod.ru/	Книги, статті, документи, карти з історії України. В. Анатонович, О. Апанович, М. Костомаров, А. Кюстін

Українська історія	http://ua-history.narod.ru/	Книги, статті та документи: Антонович Володимир. Про козацькі часи на Україні; Апанович Олена. Українсько-російський договір 1654 року; Костомаров Микола. Книга буття українського народу; Кюстін Адольф. Росія в 1839 році та ін.
Історія України	http://uahistory.narod.ru/	Короткий огляд історії України по періодах з найдавніших часів по ХХ ст.
Голодомор 1932-1933 років в Україні	http://www.human-culture.com/history/	Коротко розповідається про причини, хід та наслідки голодомору 1932-1933 рр. в Україні
Уроки історії: Голодомор 1932-33 рр.	http://golodomor.org.ua/	Створений за підтримки Міжнародного фонду „Україна 3000”. Добірка матеріалів про Голодомор 1932 - 1933 років в Україні - статті, документи та фотоархів. Свідчення. Музеї. Пам'ятники. Посилання.
Голодомор в Україні 1932-1933	http://golodomor.ukrinform.com/	Добірка матеріалів про Голодомор 1932 - 1933 років в Україні - статті та фотоархів. Посилання.
Голод в Україні	http://historywiz.com/ukrainefamine.htm	Мультимедійний посібник "Голод в Україні: геноцид". Фото.
Нариси історії України	http://history.franko.lviv.ua/	Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVIII ст.; Грицак Я. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст.; Довідник з історії України. В 3 т. (в форматі PDF).
ОУН-УПА: легенда спротиву	http://oun-upa.org.ua/ http://oun-upa.onestop.net/	Основна література з історії ОУН-УПА: монографії та статті, джерела, фотоматеріали та ін.
Історія дивізії "Галичина"	http://ssgalicia.onestop.net	Присвячено історії дивізії СС "Галичина". Книги, статті та документи, бібліографія, посилання. Мультимедійні документи: фотографії, уніформа, поштові марки, плакати та т.п., англ.-укр.
Степан Бандера	http://stepanbandera.org/	Степан Бандера життєпис, книги, статті самого С. Бандери та про нього
Радикальний український націоналізм	http://run.org.ua/	Статті з історії українського націоналізму
Історія українських збройних сил	http://ukrarmy.kiev.ua/ http://koza.kiev.ua/	Нарис історії української армії від давніх часів до сьогодення. Книги, статті, документи.

Українська армія	http://uarmy.ms.km.ua/	"Військово-історичний альманах"; Центральний музей збройних сил України та ін.
Історія українського війська	http://ordgeorg.boom.ru/	Коротка історія українського війська за середньовічну добу
Віртуальний музей ГУЛАГ(у)	http://www.gulag-museum.org.ua/	Фотоматеріали з історії ГУЛАГ(у). На 14.01.2006 на сайті представлено 320 експонатів (1058 зображень)
Битва за Дніпро. Звільнення Києва	http://bitva-za-dnepr.narod.ru/	На сайті містяться документальні фотографії та подробиці бойових дій, біографія маршалів та героїв Радянського Союзу, докладні карти бойових дій і т. ін., рос.
Князі, гетьмани, митрополити президенти та науковці	http://www.geocities.com/prysjan/in_40.html	Список правителів України (князі, гетьмани, метрополити, члени урядів) в VI-на поч. XX ст.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Методичні вказівки до семінарських занять з дисципліни «Історія України»
(для студентів денної і заочної форм навчання за напрямами підготовки
6.060101 – «Будівництво»; 6.060103 – «Гідротехніка (водні ресурси)»; 6.020107
– «Туризм»)

Укладачі: Любов Миколаївна Жванко,
Микола Володимирович Яцюк.

Редактор: М.З. Аляб'єв

Верстка: Ю. П. Степась

План 2009, поз. 675 М

Підп. до друку 09.06.09
Друк на ризографі
Тираж 100 прим.

Формат 60x84 1/16.
Умовн.-друк. арк.4,0
Замовл. №

Папір офісний.
Обл. – вид.арк. 4,4

61002, Харків, ХНАМГ, вул. Революції, 12
Сектор оперативної поліграфії ЦНІТ ХНАМГ

61002, Харків, вул. Революції, 12